

A határozói igeneves tagmondatok alanyának történetéről: használat, variáció, változás¹

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Adverbial participle constructions have been used as a systematic non-finite alternative for finite subordinate clauses for a long time. Research is required, however, on the patterns of the subject belonging to the adverbial participle construction, with respect to the historical characteristics of this feature. The analysis follows a usage-based approach, exploring the contexts in which an implicit subject, an overt one, and/or several different subjects of the participle are possible. Adverbial participle constructions will be compared to finite clauses and interpreted accordingly, concerning their canonical or dislocated word order. Diachronic data show that adverbial participle constructions were used regularly with an overt or implicit subject of their own (including personal pronouns). Many of these features are still possible today, both with the *-va/-ve* and the *-ván/-vén* ending of the participle.

Keywords: adverbial participle constructions, subject, coreference, variation, diachronic and synchronic data

Kulcsszavak: határozói igeneves tagmondat, alany, koreferencia, variáció, történeti és szinkrón adatok

1. Bevezetés

A határozói igeneves szerkezetek hosszú idő óta rendszerszerű variánsai a finit ígés tagmondatoknak, bővítményeikkel maguk is tagmondatoknak tekinthetők. Külön vizsgálatot érdemel az, hogy az igeneves tagmondatnak milyen típusú saját alanyai lehetnek: hogyan jelenhetnek meg, milyen referensük lehet, mekkora különbség mutatkozik az igenevek képzőváltozatait vagy épp a nemfinit – finit skálán való elhelyezkedésüket tekintve (ld. **2.3; 6.1–2**). Jelen tanulmány használatalapú megközelítésben foglalkozik ezzel az összetett kérdéskörrel, a fő célja pedig azoknak a kontextusoknak a meghatározása korpuszadatokból, ahol saját (azaz az ígétől független)

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú projektum támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

alany lehetséges, keresve az előfordulások szerkezeti és pragmatikai magyarázatát.

A történeti források bevonása lehetővé teszi a szerkezetet érintő változások 16–19. századi vonatkozásainak feltárását, kitekintve a közelmúltra. További szempont, hogy az igeneves tagmondatokat milyen mértékben is érintették a változások – gondolva itt arra, hogy a történetileg rendszeresen kimutatható szerkezeti megoldások valóban teljesen visszaszorultak-e, vagy pedig napjainkban is megfigyelhetők, adathatók.

A jelenkori korpuszadatok magyarázatakor fontosnak bizonyult az igenév aktuális diskurzusfunkciójának szerepe, ugyanis egyes mondatbeli funkciók motiváltabbá tehetik a saját alany megjelenését, mint mások, ezáltal a referensek folytonossága kevésbé kiszámítható. A saját alany elsősorban az időt, feltételt és / vagy valamilyen oksági aspektust kifejező igeneves szerkezetek jellemzőjének mutatkozott (részletesen ld. 6. pont).

Amint azt a tanulmányból látni fogjuk, a történeti adatok gyakran mutatják a *-ván/-vén* képzős igenév saját alanyának megjelenését explicit formában, az igeneves alany referense a főmondat / igés tagmondat alanyától eltérő esetű referenssel is megjelenhet, az alany lehetett névmási is, méghozzá bármely számú és személyű.

A közelmúlt nyelvhasználatát dokumentáló korpuszok bevonásával az is megállapítható, hogy ezek a lehetőségek napjainkra sem szorultak vissza teljesen a használat ritkulása ellenére – az igeneves szerkezet változásai tehát nem zárultak le. A *-va/-ve* végű igenevekre szintén jellemző a saját alany, amelynek referense újraemlíthető a főmondatban nem alanyesetű bővítményként. E képzőváltózat esetén az igenév alanya gyakran nem hangzó / rejtett, ugyanakkor az explicit saját alany sem teljesen példátlan, ha megítélése vitatható is. További kutatásokat igényel, hogy ez egy zajló változás része lehet-e, melynek során a *-va/-ve* fokozatosan átveszi a napjainkra archaikus és választékos hatásúvá vált *-ván/-vén* funkcióit és szerkezeti kontextusait.

A tanulmány az alábbiak szerint épül fel: a terminológiával és a vizsgálati szempontokkal kapcsolatos módszertani megjegyzéseket (2. pont) követi a korábbi szakirodalom áttekintése és az adatkezelés néhány vonatkozása (3–4. pont), majd az adatgyűjtés bemutatása (5. pont). Ezután kerül sor a történeti és a jelenkori adatok elemzésére az egyes szerkezeti és funkcionális kategóriák szerint (6. pont); a tanulmányt néhány elméleti-módszertani probléma megvitatása, valamint az eredmények összegzése zárja (7–8. pont).

2. Módszer és meghatározások

Az alábbiakban sorra veszem az elemzés központi fogalmait és a jelenleg alkalmazott értelmezéseiket. A következőkről lesz szó részletesen:

- alany, referens, (bővítmények közötti) koreferencia
- explicit / hangzó vs. implicit / nem hangzó jelleg
- alany, finitség és diskurzusfunkció.

2.1. Alany, referens, koreferencia

A jelenlegi vizsgálat az alanyt nem pusztán formai jelenségként tekinti – meghatározott pozíciójú, szófajú és esetű lexémaként, egyeztetve az igével / állítmánnyal –, hanem éppúgy előtérben van funkcionális kategóriaként, a referenssel kapcsolatban azáltal, hogy a valóság egy adott részét a kontextusban azonosíthatóvá teszi. A határozói igenév számban és személyében nem egyezik alanyával (Gugán 2007; a korábbi időszakról ld. Károly 1956) – pontosabban azzal az elemmel, ami az azonosítást lehetővé teszi a mondatban; csak a kontextusból következtethető ki az igenév és az alany közötti kapcsolat, így releváns az alanyra a referenssel szoros összefüggésben tekinteni. A referens fajtáját tekintve lehet specifikus és általános.

A határozói igenév alanyának referense megegyezhet az igés főmondat alanyáéval, de el is térhet attól, alapvetően ez utóbbit tekinthetjük **saját alanynak**.

Az alábbi fejezetekben számos példát fogunk látni arra, hogy az igeneves és az azt megelőző vagy követő igés tagmondatnak olyan bővítményei is lehetnek, amelyek referensei ugyanarra az entitásra vonatkoznak (ld. **6.2–3, 6.7**). A továbbiakban ezt **bővítmények közötti koreferenciának** tekintem (összefüggésben a koreferencia funkcionális meghatározásával, vö. Schwarz-Friesel – Consten 2011 és az ottani hivatkozások).

2.2. Explicit / hangzó vs. implicit / nem hangzó jelleg

Ahogy arról fentebb szó esett, az igenév alanyának referense eltérhet az ige alanyának referensétől – ez a saját alany. Az igenév saját alanya lehet explicit / hangzó (vagy **nyílt**), illetőleg implicit, más szóval nem hangzó

(vagy **rejtett**). Az explicit specifikus saját igenévi alanyra az egyik legkorábbi – eredeti magyar forrásból származó – előfordulások a Szabács Viadálában találhatók:²

- (1) 1476: *Ez mindezen szerént hát **me glévén**, / Töröknek és mendennek kegyelmet tevén, / **Király** vígan Budára **eredvén**, / Török **sereg** környülő **terjedvén**.*
(Szabács Viadala, Imre 1958: 21)

A formális megközelítés megkülönbözteti a nem hangzó / rejtett, azaz a szerkezetben „odaértett”, valamint a szerkezetből hiányzó alanyt (az ige-neves tagmondat nem hangzó névmási alanyának kategóriája vitatott, illetve a formális kutatások egy része el is háritja a kérdést, ld. Georgieva 2017: 56). Jelen vizsgálat nem alkalmazza az idézett elkülönítést, ugyanis nem feltételez mögöttes szerkezetet és műveleteket: azt tekinti implicit alanynak, ami nem hangzó, ily módon nincs „jelen” a tagmondatban, csak a kontextus alapján következtethető ki.

A saját nem hangzó alany figyelembe vételét az indokolja, hogy az azonosítás, a szituációban való lehorgonyzás akkor is megtörténik, ha az alany nem jelenik meg nyíltan, emellett hangzó változatban sincs egyeztetve az alany az (adott esetben nemfinit) igei formával.

Olyan összetett szituációk (*state of affairs*)³ esetén, ahol közös bővítésmények vannak, az alany nem hangzó volta egy tipológiailag igazolt gazdaságossági elvvel motivált, az információ „visszakereshetőségével” (*information recoverability*): ha az információ a kontextusból azonosítható, kikövetkeztethető, nem szükséges, hogy nyíltan is megjelenjen (Cristofaro 2007: 104).⁴

² Az adatok hivatkozása az év és a forrás rövidítése szerint történik (ponttal zárt tételszám vagy anélküli lapszám alapján), a korpuszadatok szövegközlése betűhű, a manuálisan gyűjtött anyag esetében azonban az *s*, valamint az *ö ~ ő*, *ü ~ ű* formák a maira egységesítve jelennek meg. A korpuszoktól független adatok azonosítását ld. Források.

³ A funkcionális nyelvtanban a *state of affairs* olyan világbeli lehetséges esemény, állapot, amelyet egy központi predikátum és közvetlen környezete fejez ki; a kognitív terminológiában az *event*, *esemény* lényegében ennek szinonimája (vö. Cristofaro 2007: 92).

⁴ „However, arguments are usually not expressed when main and dependent states of affairs share a participant, and thus there is no need for overt reference to this participant in both of the linked clauses [...] This reflects an economic principle of information recoverability whereby information that is recoverable from the context is not expressed overtly” (Cristofaro 2007: 104).

Tekintve, hogy nincs jelen a (látható) szerkezetben, az adott szöveggörnyezettől és szituációs kontextustól függ, hogy főnévként is (2) vagy névmásként (3–4) jelenhetne-e meg a kikövetkeztetett referens:

(2) 1692: *az fatenst is meg fenyegetvén* [= ő / Liska Zsuzsanna, a vádlott],
mindgyárt azon etzakára lábára meg romlott [= ő / a fatens, tanú]
(Bosz. 505.)

(3) 1706: *De, Édesem, emberséges magyar aszony számba tartván már magamat, tarka-barka* [= ruházat] *nem illet, hacsak nem aranyos*
(Bark. 89.)

(4) 1706: *Épen levelem küldeni akarván, érkezik Laci* (Bark. 131.)

A Barkóczy Krisztina leveleiből származó részletek (3–4) esetében a nem hangzó jelleg ellenére a szituációból kikövetkeztethető az egyes szám első személyű alany (a lehorgonyozottság ezúttal mégis megjelenik a *magamat*, illetve a *levelem* elemekben). A tanúvallomások esetében – (2) példa – pedig a szövegtípus jellegzetessége a szituációs kontextusra, közös, kölcsönös ismeretekre hagyatkozás, így például az aktuális vádlott közvetlen megnevezése egyes kihallgatásokban elmaradhat még úgy is, hogy a tanú is gyakran harmadik személyben szerepel, nem hangzó módon (ld. Varga 2019).

A vizsgálatba beletartoznak továbbá az olyan explicit, az igéével egyező referensű alanyok, amelyek potenciálisan az igenévhez tartozhatnak (erről ld. 6–7. pont).

2.3. Alany és finitség

A határozói igeneves tagmondat jelen felfogás szerint lehet nemfinit, más szóval szerkezetileg beágyazott, illetőleg – főként a történeti adatok alapján – finit jellegű, azaz szerkezetileg függetlenebb a környezetétől. A finitség (*finiteness*) funkcionális tipológiai vizsgálatok alapján a tagmondat, nem pedig az egyes elemek tulajdonságaként értelmezhető, és skaláris fogalom (Cristofaro 2007; Givón 2016 és hivatkozásaik). A finitség nem pusztán az igei tulajdonságok (például az idő, mód, aspektus, alany vagy ezek kombinációjának) megjelenése és hiánya alapján határozható meg, hanem aszerint, ahogy a finit és a nemfinit végpont között különféle módokon kombinálódhatnak az egyes tulajdonságok (Cristofaro 2007: 92, 98–99). További szempont, hogy ha az idő–aspektus–mód és a személyre vonatkozó egyeztetés nem jelölődik is, de határozó előzheti meg a nemfinit

igei formát, nem pedig jelző, az is utal arra, hogy nem teljesen nominalizált elemekről van szó (Cristofaro 2003: 252). A nominalizált és az inkább vagy részben igei formák közötti különbség az esemény feldolgozásában mutatkozik: míg az előbbire az összegző „szkenelés” és a tulajdonság kifejezése jellemző, az utóbbira a szekvenciális (időbeli, pontról pontra haladó) feldolgozás és folyamatjelleg érvényes (Cristofaro 2003: 257, 270 és hivatkozásai).

A magyar határozói igeneves tagmondat más nemfinit megoldásokhoz képest eleve viszonylag függetlennek számít többek között azért, hogy tagadható, olyan bővítményei lehetnek, mint az igének, ha van alanya, az alanyesetű, tárgy pedig tárgyesetű (ld. például Gugán 2006). Az igére jellemző szemantikai kategóriák ezzel együtt az igenév esetében a kontextus alapján azonosíthatók, nincsenek explicite jelölve a toldalékon.

A finit jelleget az igeneves tagmondat esetében inkább az azt megelőző vagy követő igés tagmondathoz való kapcsolódási módjában értelmezhetjük, például ha a két (igeneves és igés) tagmondat között mellérendelő a viszony (ld. Károly 1956; Velcsovne 1957, 1981; Horváth 1991; Gugán 2002, 2006).⁵ Emellett akkor is tekinthető finit jellegűnek, ha nincs ige az igeneves tagmondat közvetlen környezetében – történeti adatok esetében azonban ez nem mindig nyilvánvaló, ha nincsenek explicit kapcsolóelemek. Az (1) példa esetében értelmezhető egyrészt csak az utolsó tagmondat finit jellegűnek (‘Török sereg környülő terjedt’), a megelőzők pedig nemfinit időhatározói tagmondatoknak (‘Miután ez mindezen szerint megvolt, töröknek és mindennek kegyelmet tett, a király vígan Budára eredt’), másrészt a teljes idézett részlet kiegészítés nélkül megkonstruálható finit igés tagmondategyüttesként is, felsorolásszerűen – a korszakban ez sem lenne szokatlan. A saját, explicit alanyok megjelenését mindenestre nem befolyásolja, hogy melyik értelmezés mellett döntünk. Az igenévnek egyaránt lehet saját alanya nemfinit, azaz inkább beágyazott és finit jellegű, azaz függetlenebb használatban, jóllehet egyik esetben sem szükségszerű a megjelenésük.

⁵ A hagyományos *állítmány* terminus tehát ebben az esetben nem alkalmazható, ahogyan az inkább nemfinit kontextusokban is tagmondatként, nem pedig bővítményként tekintek az igeneves szerkezetre.

2.4. Az aktuális diskurzusfunkció szerepe

Az igenevekkel számos határozói körülmény, valamint azokra épülő sajátos jelentéstartalom (feltételesség, megengedés, következmény) is kifejezhető – történetileg elsősorban a *-ván/-vén* képzős igenév használatával (ld. Varga 2021). Jelen vizsgálat alapján az igenév aktuális funkciója, mondatbeli szerepe meghatározónak bizonyul azzal összefüggésben, hogy az igenév saját alanya motivált-e. Az, hogy az egyes szituációk (*state of affairs*) milyen (határozói) körülményeket kifejezve követik egymást, elősegítheti, vagy éppen akadályozhatja a referensek folytonosságát, illetve többé vagy kevésbé kiszámítható voltát. A kérdés összefügg azzal, hogy a referenciális (valamint az idő–aspektus–mód) folytonosság, kiszámíthatóság a kevésbé finit jellegnek kedvez (Givón 2016: 288; ld. még 2.3). Az angolban a határozói alárendelés esetén nem kötelező, ugyanakkor tendenciaszerűen jellemző a tagmondatok alanyának egyezése, folytonossága, teret adva a kevésbé finit – például *-ing*-tagmondat által kifejezett – megoldások felszaporodásának (Givón 2016: 288). A magyarban igeneves tagmondat esetén is lehetőség van explicit vagy implicit alanyváltásra, jóllehet ez függhet az épp kifejezni kívánt határozói körülménytől. Az igeneves tagmondat többé vagy kevésbé finit volta maga is függ a kifejezni kívánt diskurzusfunkciótól: a történeti adatok alapján lehetőség volt kapcsolóelemmel jelezni például a mellérendelő viszonyt az igeneves és az igés tagmondatok között (sőt alárendelés esetén sem volt teljesen példátlan), míg például a feltételesség kifejezése igeneves tagmondatokkal csak a szövegösszefüggés alapján azonosítható (6.4, 6.6, 6.7; ld. még Varga 2019a, 2021). A hagyományosan módot vagy állapotot kifejező igeneves tagmondatok számítanak a jelentésükből adódóan a leginkább nemfinitnek, és esetükben várható legkevésbé, hogy az igéétől eltérő alanyuk legyen. Más funkciók esetében azonban sokkal nyitottabbak a lehetőségek – újabban mind a *-va/-ve*, mind a *-ván/-vén* végű igeneveket tekintve (ld. 6.5–6.6).

A következőkben egyéb vizsgálati szempontokról lesz szó, a különféle elméleti megközelítések szerint tekintve át azokat.

3. Szakirodalmi előzmények: az igenév és alanyának további jellemzői

A határozói igeneves szerkezet alanyával egyaránt foglalkoztak történeti és formális leíró megközelítésben, emellett érdemes utalni néhány kapcsolódó megállapításra és leírási módra más nyelvek nemfinit tagmondataira vonatkozóan. Az alábbiak kerülnek előtérbe:

- nemfinit tagmondatok lehetséges alanya (explicit vs. nem hangzó, az igéével egyező vs. attól eltérő)
- az alany referensének tulajdonságai (lexikális vs. névmási, utóbbin belül szám és személy)
- az igenév formai jellemzői, beleértve a képzőváltozatokat, az igeneves szerkezeten belüli szórendet, valamint az igeneves és igés tagmondat sorrendi mintázatait, illetőleg az igeneves és az igés tagmondat bővítései közötti koreferencia lehetőségét.

3.1. Funkcionális-tipológiai, valamint szemantikai-pragmatikai megközelítés

A nyelvek közötti összehasonlításban a finitséget hagyományosan az igei kategóriák megjelenéséhez, illetőleg hiányához kapcsolja a szakirodalom (2.3). Ezzel együtt a teljesség igénye nélkül is idézhetők olyan példák, ahol explicit alany megjelenhet a szerkezetben anélkül, hogy egyeztetve lenne az igei / igenévi formával (pandzsábi példa egyes szám első személyű névmási alanyra nemfinit mondatban, ld. Cristofaro 2007: 96), vagy épp az oroszban (Nedjalkov 1995: 111). Más nyelvekben (az észti, ld. Nedjalkov 1995: 110) van példa explicit, eltérő alanyú, nem egyeztetett nemfinit szerkezetre, jöllehet nem alanyesetben.

A nemfinit tagmondatok lehetséges alanyát tekintve az angol *-ing*-tagmondatokra ugyancsak párhuzamként gondolhatunk – legalábbis amennyiben az alany ugyancsak nincs egyeztetve az *ing*-formával. Az angolban az explicit alanyú szerkezet (*absolute construction*) esetében mindig az a főnév az alany, amelyik megelőzi az *-ing* végű formát (Duffley – Dion-Girardeau 2015: 227; Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 177–178). A nem hangzó (*implicit*) alany ezzel szemben kevésbé uniformizálható, pragmatikai tényezők összetett eredménye, így vizsgálatot igényel (Kortmann 1995; Duffley – Dion-Girardeau 2015 és hivatkozásai). Az angol *-ing*-tagmondat alanyai esetében egyaránt tárgyal a szakirodalom explicit és implicit, *related*, azaz főmondatéval egyező alanyt, valamint *unrelated*, azaz a főmondatétól eltérő alanyokat (Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 195–196 és hivatkozásai – utóbbi szerzők megkülönböztetik a *partially related* alanyt is, amikor a főmondat másik, nem alanyi összetevője koreferens az *-ing*-tagmondat alanyával).⁶

⁶ Példa a *related* típusra, azaz a főmondatéval egyező alanyra: *Influenced by anger, boys are rather objects of compassion than reproof* (Bouzada-Jabois –

Az *-ing*-tagmondat (és francia megfelelője) nem hangzó alanyának kérdésköre annyira összetett, hogy a lehetséges kontextusok szemantikai-pragmatikai megközelítéssel ragadhatók meg a nyelvi anyagból kiindulva (a kitalált példamondatok helyett; Duffley – Dion-Girardeau 2015: 227–229). Eszerint az angolban és a franciában a saját alany kontextusainak az alábbi fő csoportjai különíthetők el: az úgynevezett „dummy subjects” (általános alany) eseteit, a beszédaktusra vonatkozó metanyelvi kommentárokat, illetve az „intratextuális” megjegyzéseket (vö. a magyarban az általános alanyú *tekintve, figyelembe véve* stb.), a passzív szerkezet részeként megjelenőket (például: *a tanulmány történeti adatokat felhasználva készült*). Az olyan fogalmak, mint a rezultatív 'hagyva', kauzális 'okozva', illetőleg az engedély jelölése, olyan entitásra / eseményre referálnak, amelynek a létezését a főmondat teljes tartalma implikálja (Duffley – Dion-Girardeau 2015: 235–239). A szemantikai-pragmatikai kategóriák valamelyest átértékelve, továbbiakkal kiegészítve a magyarra is alkalmazhatók (ld. 6.6–7).

3.2. Formális leírás

A formális szemléletű leírások határozott állításokat fogalmaznak meg az igenév saját alanyának lehetőségességét illetően, elsősorban a hangzó (vagy nyílt) alannyal kapcsolatban. A történetiséget is érinti a névmási alany megjelenésének kérdése és annak lehetséges motivációja; napjainkra, illetőleg a közelmúltra vonatkozik a képzőváltozatok közötti különbségek megállapítása, illetőleg az igeneves tagmondat szórendi – és a folytatással összevetve tagmondatsorrenddel kapcsolatos – sajátosságainak szempontja.

A **történetiséget** tekintve elsősorban az ómagyar korszakkal és előzményeivel kapcsolatos az a feltételezés, hogy eredetileg a *-ván/-vén* is a *-va/-ve* személyragos alakja volt, a *teszen, veszen* igealakokon is megtalálható 3. személyű személyragot viseli, azzal összefüggésben, hogy az igenév az ómagyarban megengedett mind névmási, mind lexikális alanyt (É. Kiss 2014: 20; korábban az is felmerült, hogy az *-n* időt jelöl, É. Kiss 2002). Jelentős változásként értékelhető, hogy a jelenkorra vonatkozó leírás szerint az explicit személyes névmási alany nem lehetséges, eszerint

Perez-Guerra 2016: 195 és az ottani hivatkozások); *unrelated*, azaz a főmondattól eltérő alany: *Your Barrels being ready*, strow the Bottom with Salt (Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 196 és hivatkozásaik). A főmondat valamelyik (nem alanyi) összetevőjére referáló alany: *We found Warre in the garden, in high spirits, trampling among the flower-beds* (Bouzada-Jabois – Perez-Guerra 2016: 196 és hivatkozásaik).

igeneves szerkezet esetében nincs egyeztetés (É. Kiss 2002: 222).⁷ Ha azonban az alany harmadik személyű, akkor a névmás is lehet kitett (Georgieva 2017: 55).

A **képzőváltásokat** tekintve a formális megközelítés szerint a *-va/-ve* képzős igenévnek nem lehet saját hangzó alanya (Kömlösy 1992: 465; Sárík 1998; utóbb Georgieva 2017), sőt a *-ván/-vén* esetében sem általánosan elfogadott, kivéve a *lévén*-hez tartozó alanyt (Kömlösy 1992: 465–467; Georgieva 2017). A nem hangzó alanyt ugyancsak nem (vagy kevésbé) tartják lehetségesnek a *-va/-ve* végű igenevek esetén. Míg az alábbi variáns elfogadható: „A szobába *belépvén*, a kutyája mindjárt elébe szaladt”, ugyanez a *belépve* változattal már nem az, illetve kérdésesen elfogadható egyes és többes szám első személyben (Kömlösy 1992: 465). Kivételesnek tekinthető az úgynevezett logoforicitás, azaz a beszélői attitűd megjelenése többé-kevésbé személytelen formában, például „furcsa hangokat *hallva* természetes volt számára benyitni” (vö. Bartos 2009: 98–99).

Módszertani szempontból érdemes felidézni, hogy az alany lehetségességét a formális leírások egy része az úgynevezett alanytalan mondatok egy típusával tesztelte (Kömlösy 1992: 465; Sárík 1998: 423–425). A napszakokra vonatkozó igékből eszerint „csak a *-ván/-vén* alak képezhető” (Sárík 1998: 425).⁸

Az alany és a **tagmondatsorrend** kérdését tekintve érdemes szem előtt tartani, hogy az igenevek explicit, de a főmondatéval megegyező referensű alanyait funkcionális-tipológiai, illetőleg szemantikai-pragmatikai megközelítésben (ld. 3.1) nem saját, de mégis olyan alanyként tartják számon, amelyek potenciálisan az igenévhez is tartozhatnak. A formális megközelítés ilyen esetekben kétértelműséggel számol, egyrészt elől álló nemfinit mellékmondatral és ahhoz tartozó alannyal – ezt tekinthetjük **nem megszakított** vagy **folytonos / kanonikus** sorrendnek (szembeállítva a megszakított vagy kihelyezést tartalmazó olvasattal, vö. Lambrecht 2001), másrészt azzal, hogy a mellékmondat beékelődik a főmondatba, ezáltal az igéhez tartozik az explicit alany (Sárík 1998). Az újabb leírások inkább ez utóbbi, **megszakított értelmezést** preferálják, eszerint az igenévnek pedig

⁷ „Interestingly, the subject of the *-ván/vén* participle cannot be a personal pronoun, which seems to indicate that the participle phrase cannot project an AgrP” (É. Kiss 2002: 222).

⁸ Sárík (1998: 425) példái szerint a következő megoldások rosszak: **Beesteledve hazaindultunk* / **Megvirradva hazaindultunk*.

egy nem hangzó névmási alanya van (Georgieva 2017: 56–60 és hivatkozásai).

A formális leírások azt sem tartják lehetségesnek, hogy az igenévhez tartozzon a névszói alany, míg az ígéhez az ugyanarra az entitásra vonatkozó – **koreferens** – névmás (Georgieva 2017: 61). Ezekre az esetekre is érvényesnek tartják a megszakított olvasatot, és az úgynevezett balra kihelyezést, így a kihelyezett argumentum nem a mellékmondatához tartozik (Georgieva 2017: 61). Ennek bizonyítását a hanglejtés ismeretében látja a szerző – történeti adatok esetén is –, nyitva hagyva az értelmezéssel és a változással kapcsolatos kérdést. A nemfinit mellékmondat explicit alanya ellen szól a formális megközelítés szerint az, ha az igenév alanyának referense a főmondatban eltérő esettel – azaz nem alanyi szerepben – jelenik meg, amit nem tartanak elfogadhatónak. Ha főmondatban *kell*, *lehet* stb. ige követi az igeneves tagmondatot, a formális leírás szerint az alany „az igenévtől kapná meg az esetét, és koreferens lenne a főnévi igenév datívuszi alanyával. Azonban a mondatot agrammatikusnak minősítik a magyar anyanyelvi beszélők” (Georgieva 2017: 61).

3.3. Történeti kutatások

Az igenév alanyát tekintve a történeti szakirodalom is megkülönböztette az ige alanyával való egyezést és az attól való eltérést, tekintetbe vette a formai sajátosságok közül a szórendet, illetve többféle értelmezést és magyarázatot is feltárt a névmási alannal, illetve az igenévi alany referensének számával-személyével kapcsolatban.

Az alany referensére Károly Sándor a **cselekvéshordozó** fogalmát vezette be, ez lehetett függő, azaz az ige alanyával egyező, valamint független, az ige alanyától különböző (vö. Károly 1956: 160, 168–169, 179, 184, 200). A jelenség eredetéről és tartósságáról a következőket jegyzi meg a szerző: „Nem szabad [...] azt következtetnünk, hogy a határozói igenévnek független cselekvéshordozóval való használata a latin hatás előtt még nem volt meg. [...] E szerkezeteknek használata nyelvünkben fennmaradt a kódexirodalom kora utáni századokban is. Petőfinél és Aranynál is megtalálható” (Károly 1956: 169 és az ottani hivatkozások).

A **szórend**ről szólva Károly Sándor (1956: 204) az ómagyar források igeneveinek kapcsán megjegyzi, hogy az általa részletesen vizsgált három kódexben az igenév előtt helyezkedik el az alanyi bővítmény, részben eltérve a latin mintától: „A bővítmény előrevetésének valószínű oka az, hogy a fordító szorosnak érezvén az igenév és bővítménye közti kapcsolatot,

ennek a kifejezésre juttatását ezzel a sorrenddel elérhetőbbnek látta” (Károly 1956: 205). A későbbi időszakok adatainak értékelésekor érdemes lesz erre a kérdésre visszatérni (ld. 6.4).

A **referens számát és személyét** tekintve a történeti szakirodalom a *-ván/-vén* *n*-jét alapvetően lokativuszragnak tekinti (Velcsovne 1957 és hivatkozásai). Amikor az igenév klasszikus megközelítésben állítmányi szerepű, Velcsovne (1957, 1981) harmadik személyű, múlt idejű igealakokként értékelte azokat. Ennek a megfelelésnek a magyarázatokor felmerült az, hogy az igenév annak köszönhetően vált képessé az úgynevezett állítmányi szerepre (jelen tanulmány szóhasználatával *finit jellegű* használatra, ld. 6.1–2), hogy a *-ván/-vén* végződés *-n* határozóragja alakilag hasonlít, illetve egybeesik az *-n* igei személyraggal (Velcsovne 1957; Horváth 2003: 431–432). Az újabb formális megközelítés erre a feltételezésre épül (Sárik 1998; É. Kiss 2014: 20), ezzel magyarázva a képzőváltozatok közötti különbséget is – jelesül azt, hogy a *-va/-ve* végű igeveknek nem lehet saját alanya.

A *-ván/-vén* végződés *-n*-jére és az azzal kapcsolatos további összefüggésekre nézve érdemes tekintetbe venni azt a tendenciát, hogy a harmadik személy több ragozási sorban is jelöletlen marad: „A *látvája* féle 3. személyű alak hiányának az lehet az oka, hogy a *-va, -ve* képzős igenév kiterjedtebb használata korábban is ragtalan volt a 3. személy, [...] mint ahogy *tevé, tevé, tevé* vagy *adnám, adnád, adná* ragozási soraink vannak” (Károly 1956: 211). Ez utóbbi magyarázatot erősíti az is, hogy történeti adatok alapján az igenévi alany az egyeztetés hiánya ellenére bármely számmal és személlyel koreferens lehet (Gugán 2006, 2007).⁹

Jelen vizsgálat szempontjából említést érdemel, hogy Károly Sándor (1955: 39) a 20. század közepe táján jellemző nyelvhasználatról megállapította: a *-va/-ve* lényegében minden, korábban a *-ván/-vén*-re jellemző funkciót átvett, jóllehet időt kifejezve kevésbé szokásos. Kérdés azonban, hogy ez szerkezeti bővüléssel járt-e, illetve a történetiségben milyen szerkezeti lehetőségekkel volt használatos.

⁹ Gugán (2007: 106) az alábbi példákat idézi (a forrásmegadást ld. 107): Gondolkodóba *esvén azért én*, méltán, ha eszem volt, ha ugyan oda hagyjam-é olyan siros állapotomat” (Ments. A2b); „ki megh füröztuén ezen Fatenst, ugy allott el az giötteleml rola” (1677: Bosz. 1: 377); „hogy tellyességgel nincs modgyok, hogy Erdély részérül a plenipotentián kívül is statust agnoscallyonak, mellybül észre vévén mi is, hogy a bécsieknek oda járjon elméjek” (1706: RádIr. 1: 601).

4. Adatkezelés, problémafelvetés

A korpuszadatok bemutatása és az elemzés előtt kitérek a jelenleg alkalmazott és a vitathatónak tartott adatkezelési és -értelmezési módokra az igeneves tagmondat és az alany kérdésköre kapcsán.

4.1. Variáció és megfelelés: igés vs. igeneves tagmondat

A határozói igeneves tagmondat a finit igés mondatok funkcionális variánsa, ugyanakkor az előbbi jelentése gyakran alulspecifikált, és a kontextusból következtethető ki. Az igeneves megoldásokat ezért mindig a finit igés tagmondatral párhuzamba állítva értelmezem és értékelem, azaz nem tekintem relevánsnak az olyan (kreált) mondatokat, amelyekben igével megkonstruálva sem lehetne önálló és / vagy explicit az alany.

Problematicusnak tarthatjuk például az alanytalan igékből képzett ige-nevek alapján levont következtetést, mely szerint a *-va/-ve* végű igenévnek nem lehet saját alanya (3.2). Sárík (1998) azzal érvel a *-va/-ve* alakok alanytalansága mellett, hogy a napszakokra vonatkozó igék igeneves variánsaihoz nem tehetünk ki személyes vagy mutató névmási alanyt, mivel a kapott eredmények hibásak. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a példaként hozott, napszakok változását jelölő elemek esetében a névmási alany az igés variáns használatakor sem az igét horgonyozza le, így finit igével sem grammatikusak az olyan mondatoknak, mint *Az beesteledett, hazaindultunk / Miután az beesteledett, hazaindultunk*. A napszakok alanyként való megnevezése pedig a tautológia miatt szokatlan: *A virradat megvirradt / Miután a virradat megvirradt, hazaindultunk*. Ezáltal kevésbé igazolható, hogy a *-va/-ve* végű igenév más kontextusok esetén sem lehet saját alanyú (a kérdésre a 6. pontban térek vissza).

A kitalált példák alapján nem problémamentes az, hogy a kontextus hiányában nemegyszer a szórend miatt válhatnak nehézkesé, kevésbé elfogadhatóvá az egyes mondatok a megkérdezett anyanyelvi beszélő számára: *A feleségétől Péter elválván el kellett költöznie a lakásból* (vö. Georgieva 2017).¹⁰ Igével megkonstruálva a *Mivel / miután a feleségétől Péter elvált, el kellett költöznie a lakásból* sem hat mindenki számára természetesenek, tekintve, hogy az *a feleségétől* bővítmény belekerült, ráadá-

¹⁰ A *Péter elválván a feleségétől, el kellett költöznie a lakásból* sorrend számomra elfogadhatóbb, a *Péter elválván, el kellett költöznie a lakásból* pedig teljesen grammatikus.

sul a mondat élére, így külön nyomaték is esik rá. Kérdés, hogy a grammatikalitási tesztek során az adott mondat különböző szórendi változatait tekintetbe vették-e, ha egyszer az igenévtől sem várható el nagyobb szerkezeti, szórendbeli szabadság, mint a ragozott igétől. Hasonlóképpen kérdés, hogy az *a feleségétől* nélkül, vagy azt más bővítménnyel felváltva (pl. *ta-va-ly*) megváltozik-e a szerkezet értékelése.

4.2. Intuíció vs. korpuszadatok

A formális megközelítés a korpuszadatokkal szemben az anyanyelvi beszélő intuíciójának, grammatikalitási ítéleteinek vizsgálatát preferálja. Ez a módszer azonban vitatható egy olyan jelenség kapcsán, mint a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves tagmondatok. Ezek használata ugyanis jelentősen visszaszorult, a stílust tekintve pedig nem feltétlenül semleges, így a grammatikalitási tesztek alapján kevésbé lehet következtetni az elfogadottságukra – főként, hogy a konstruált példamondatok jellemzően azokra a szélsőségekre irányulnak, amelyekre a formális leírás alapján nem „képes” a szerkezet, illetve amelyek várhatóan nem számítanak grammatikusnak (akár a történetiségre is visszavetítve). Tovább nehezíti a beszélői értékelés eredményeinek egy az egyben elfogadását az, ha a vizsgálatban az anyanyelvi beszélő semmilyen tekintetben nincs specifikálva – például nem tudjuk meg, milyen különbséget jelent a „minden beszélő”, a „nem minden adatközlő”, a „több adatközlő” és „a beszélők egy része” (ld. például Georgieva 2017). Nem kevésbé problematikus a beszélői intuíció eredményeinek értékelése során az, hogy sem az nem derül ki sok esetben, hogy vannak-e például nyelvészeti prekonceptiói a megkérdezetteknek, sem pedig a tesztelés részleteit nem ismerhetjük meg (gondolva arra, hogy a kérdésfeltevés módja akaratlanul is befolyásolhatja az adatközlőket abban, hogy az elvárt választ adják).

A jelzett módszertani kérdéseket, problémákat is szem előtt tartva, a jelenlegi vizsgálat írott, szöveges adatokból indul ki – ez a történeti források esetében szükségszerű. Az újabb időszak korpuszadatai egyrészt könnyebben összevethetők a korábbi időszakok anyagával, másrészt a tényleges nyelvhasználat alapján általánosabb szerkezeti lehetőségek is kikövetkeztethetők.

Módszertani szempontból fontos megjegyezni, hogy az egyelőre szórványosnak minősíthető találatokat és megoldásokat sem hagytam ki a vizsgálatból. Jóllehet ez az eljárás vitatható, mégis indokolt: az alany megelőzheti és követheti is az igenevet akár több szónyi távolságra, illetőleg a nem

hangzó alanyra is irányul a vizsgálat – így célzott adatgyűjtésre nincs mód (értve ezen azt, hogy egy-egy lekérdezéssel nem nyerhető ki a korpusz összes releváns találatát és lehetőleg csak azok; a keresés további részleteiről ld. 5. pont). Nem nyilvánvaló tehát, hogy nem rendszeresebb-e az adott mintázat, mint amilyenek a közvetett gyűjtés alapján feltételeznénk, hiszen további lehetséges adatok is lappanghatnak a korpuszokban. Azok a találatok, amelyek egyértelműen nem relevánsak, már a szűrés korai szakaszában kikerültek (például a Magyar Nemzeti Szövegtár – leírását ld. Oravecz et al. 2014 – beszélt sajtó alkorpuszában a *lévén* többször megjelent a *révén* szerepében).

Problematiszós lenne azonban minden olyan esetet hibával és / vagy gondatlansággal magyarázni, amelyik (intuitíve legalábbis) eltér a feltételezett beszélői repertoártól, illetőleg nem felel meg az elméleti preconcepcióknak. A történeti forrásokban gyakran épp a látszólag kivételes megoldások jelezhetik előre a nyelvi változást, a variánsok egy része pedig a ritkaság ellenére is tartósnak és rendszeresnek bizonyulhat.

További szempont, hogy egyes jelenségek a korpuszokban ugyan ritkák, ez azonban nem jelenti azt, hogy a használatuk ne lenne rendszeres. Más területről véve a példát: a megengedő *pedig* mondatvégi használata az MNSZ-ben elenyésző (például: *olyan bizalomgerjesztő volt pedig*), míg a hétköznapi élőbeszédben megjelennek és teljesen természetesek. Ezzel együtt a mindennapi beszélt előfordulások jellemzően rögzítetlenül maradnak, miközben a kutatásoknak visszakereshető, ellenőrizhető adatokon kell alapulniuk.

5. A vizsgált anyagról

Adatgyűjtésem a középmagyar korszaktól kezdve a 19–20. századon át napjaink nyelvhasználatára is kiterjed. A vizsgálatba bevont adatbázisok: a Történeti magánéleti korpusz (TMK, leírását ld. Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), a Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ, Sass 2017), valamint a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2), kiegészítve manuálisan gyűjtött előfordulásokkal.

Ahogy fentebb (4.2) jeleztem, a kérdéskörre nem lehet közvetlen, célzott kereséseket lefuttatni, így a lekérdezett adatsorok minden esetben kézi szűrést igényeltek. A TMK anyagában van lehetőség grammatikai kategóriára keresni; a *-ván/-vén* képzős igenevek a gyűjtés idején (2020 tavaszán) 10 439 találatban jelentek meg. Mivel a korábbi eseti vizsgálatok is kitértek a saját alany rendszerességére a korszak és részben a korpusz forrásai

alapján (Gugán 2006, 2007; Varga 2014, 2019, 2021), ezúttal a találati lista utolsó 1000 előfordulását dolgoztam fel, vegyesen leveleket és boszorkánypereket. A *-va/-ve* végű igenevek jelenleg 1175 találatban fordultak elő – itt a teljes adatsort kézi szűrés követte.

Az MTSZ esetében a lexikai keresésen túl a végződésekre volt mód keresni, majd a nem igenévi találatokat előzetesen ki kellett szűrni – ez egyelőre a *-ván* és a *-vén* esetében történt meg.¹¹ Az összesen 31 000 fölötti előfordulásból az időszak alapján vettem mintát, a 19. század közepéről 500-500 előfordulást végződésenként (a *-ván* és *-vén* szövegeket külön kell lekérdezni), ezáltal az anyag a későbbiekben kiegészíthető, bővíthető. Az így nyert ezer adat ugyancsak átesett kézi szűrésen. Az időszak választását az indokolta, hogy a 18. század utáni igeneves mintázatok kevésbé rendszerszerűen vannak feltárva, így kérdés, hogy a korábbi tendenciák érvényesülnek-e. További szempont, hogy a 19. század közepére a források egy részében a *-va/-ve* képzős előfordulások előtérbe kerülnek a *-ván/-vén* képzős igenevekhez képest (vö. Horváth 1991). A *-va/-ve* végű elemekre külön lekérdezés nem történt, néhány adat ugyanakkor a szövegkörnyezet részeként előbukkant (illetőleg egy korábbi vizsgálatom lexémákra irányuló gyűjtéséből is vettem példákat, Varga 2020).

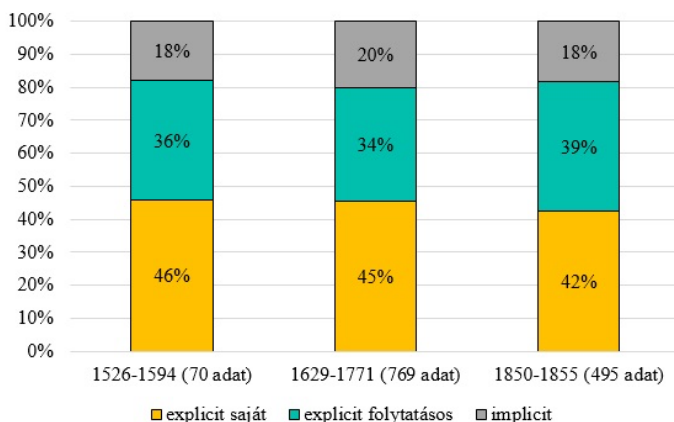
Az MNSZ2 több tízezer határozói igenévként annotált találatot hoz, ezekből ugyancsak szükségzerű volt mintákat venni, mivel a találatok kézi szűrést igényelnek. Az MNSZ2 esetében volt mód a grammatikai kategória szerint történő lekérdezésre, ahogy a végzések szerinti gyűjtésre is. Külön lekérdezés irányult a *lévén* előfordulásaira, a teljes kategóriára való lekérdezésből kihagyva azokat; ezt az indokolja, hogy a *lévén* explicit alanya általánosan elfogadottnak számít, más igetövek kapcsán azonban ez is vizsgálatot igényel. A nem igenévi találatok eltávolítása mellett ki kellett szűrni a szófajváltáson átesett *mondván*, illetőleg a *nyilván* ('nyilván' jelentésben), *illetve*, *fogva* stb. előfordulásait. Ezt követte a minták lekérése a végzésekre, illetve az igekötős és igekötő nélküli alakokra a különböző alkorpuszokból.

A gyakoriságra irányuló elemzés összességében tájékoztató jellegű, annak a kimutatására lehetett törekedni, hogy az adott jelenség nem egyedi

¹¹ A *-va/-ve* végződés közel százezres nagyságrendű előfordulást eredményez, ennek megszürése és feldolgozása további kutatást igényel.

előfordulás (vö. Haader 2004: 465). A reprezentativitás kérdése szükségszerűen nyitott marad a korpuszok és egyéb írott források alapján végzett használatalapú vizsgálatban.¹²

Az adatgyűjtések eredményére rátérve, a TMK legkorábbi (1526 és 1594 közötti) igeneves találatait (159 adat), valamint az igeneves találati lista utolsó 1000 találatát vizsgáltam meg, az előbbi adatsor 44%-ban, az utóbbi 76% fölött tartalmaz explicit saját vagy egyező, illetőleg implicit (nem hangzó) saját alanyt. Az MTSZ 500-500 előfordulásából a néhány nem releváns találat miatt 985 adat volt értékelhető, a feldolgozott *-ván* és *-vén* végű igeneves szövegrészek 50%-a tartalmazott az igenévhez tartozó alanyt. Ez az arány annak ellenére sem jelentéktelen, hogy mintavételre kellett szorítkozni, és a korszakra nézve inkább csak tájékoztató jellegű az eredmény. Az igeneves adatok explicit / implicit (nem hangzó), illetőleg az igétől eltérő jellege szerinti megoszlása a következő:



1. ábra: A *-ván/-vén* képzős igenévi alany fajtáinak megoszlása a TMK (1526–1594, 1629–1771), valamint az MTSZ (1850–1855) mintái alapján

A TMK előfordulásai levelekből és boszorkányperekből származnak, a tájékoztató jellegű adatok ugyanakkor az alanyok mintázatainak általánosabb – más regiszterekre is legalább részben érvényes – elfogadottságra

¹² Időközben mindhárom korpuszból vettem további mintákat, e kiegészítő gyűjtések eredménye ugyanakkor nem mond ellent a jelenlegi mintavételnek (ld. Varga 2022).

engednek következtetni. Az 1. ábrán látott arányok alapján az explicit saját alany volt minden mintában a legnagyobb arányú (mindhárom időszakban 40% fölött), jöllehet a folytatással megegyező, tehát nem saját, mégis explicit változat sem volt lényegesen ritkább. A TMK mintáiban az összes alany specifikus jelentésű volt, általános alany az MTSZ mintájában fordult elő.

Az MNSZ-beli lekérdezések az arányokat tekintve ugyancsak tájékoztató jellegűek, ugyanis a gyűjtés több random és folyamatos mintavétellel történt a különböző alkorpuszokból, azonban ismétlődő adatok torzították a mintákat, emellett mind a szépirodalmi, mind a tudományos alkorpusz esetében megjelennek a 20. század eleji vagy még korábbi nyelvhasználatot mutató, archaikusabb szövegrészletek. A *lévén* adatait külön kérdeztem le. Az 1000 és 2000 találatos minták az MNSZ2 sajtó, tudományos és szépirodalom alkorpuszaiból mintegy 40%-ban mutattak explicit vagy implicit saját vagy folytatólagos alanyú szerkezeteket. A *-va/-ve* esetében 21% és 25%-os az implicit saját alany megjelenése (2000-es minta igekötő nélküli és ugyanennyi igekötős igenevet lekérdezve; az anyag bővítéséről ld. még Varga 2022). A viszonylagos ritkaság a *-va/-ve* képzős igenevek esetében többek között azzal magyarázható, hogy a leggyakoribb diskurzusfunkciói továbbra is a mód és az állapot, vagyis éppen azok a körülmények, amelyek – mivel közvetlenül az ige által kifejezett cselekvést, eseményt/szituációt jellemzik – a legkevésbé motiváltak arra, hogy az azokat jelölő igeneveknek saját alanyuk legyen (ld. még 2.3).

Állapothatározóként az igenév saját alanyát korlátozza a *van + -va/-ve* képzős igenevet tartalmazó szerkezeti variáns, ahol azonban akkor sem az igenévhez kapcsolódik az alany, ha a létige implicit (vö. *az ajtó nyitva*). A funkciók közötti átjárhatósága többértelművé tehet bizonyos kontextusokat abban a tekintetben, hogy inkább feltételeességet fejez ki az igenév általános referensű alannal ('ha megduplázzuk'), vagy állapotot jelöl az igével egyező alannal:

(5) *Ebben a mennyiségben reggelire vagy előételnek elég, megduplázva főételnek is megteszi.* (MNSZ2)

A mintavételeket lexémákra vonatkozó lekérdezések is kiegészítették (mindkét képzőváltozat esetében), a teljesség igénye nélkül. Utóbbit az indokolja, hogy az alkorpuszra, a stílusra jellemző az igei-igenévi találatok egy része, például a sajtó esetében visszatérő találat a *nyilatkozva, válaszolva, hangsúlyozva* stb., illetve *nézve, számítva, tekintve, figyelembe véve* stb. típusú előfordulások, amelyeknek a szófaji státusa is vitatható. A

történeti forrásokhoz képest jóval kisebb előfordulási arány mellett fontos előre is jelezni, hogy az explicit jelleg (a *lévén* kivételével) – mind a saját, mind a folytatásos alanyt tekintve – ritkábbá vált a korpusz alapján a nem hangzó saját alany javára. A továbbiakban az adatok bemutatása következik.

6. A történeti és jelenkori adatok elemzése

A korpuszadatokat megvizsgálva több szerkezeti tényezőt is részletesen tárgyalok, amelyek alapján a folytatással megegyező explicit alany rendszeresen az igenévhez tartozhat, emellett a saját explicit alany több grammatikai kontextusban is motivált – már a középmagyar korszakban is.

Az alábbiakban arra hozok példákat, hogy történetileg számos releváns kontextus azonosítható, ahol:

- az igenév explicit alanya egyaránt indokolt lehet a finit jelleg lehetőségére, a diskurzusfunkció és az igenév pozíciója miatt,
- az igenév alanya lehetett lexikai és névmási referensű is, utóbbi bármely számban és személyben,
- lehetséges volt az igeneves és az igés tagmondat bővítményei közötti koreferencia, beleértve az alanyt, illetve annak referensét az igeneves tagmondatétól eltérő esetben,
- a fenti lehetőségek nemcsak *-ván/-vén*, hanem *-va/-ve* képzős igenév esetén is érvényesek lehettek.

Fontos hozzátenni, hogy egy-egy példa természetesen több alcsoportban is helyet kaphatna (például egyszerre hangzó és névmási referensű alany finit jellegű szerkezetben stb.), hiszen az egyes tulajdonságok és azok kombinációi alapján többféleképpen lehetne csoportosítani a vizsgált anyagot. Az egyes adatok az áttekinthetőség kedvéért a főként formailag megragadható különbségek mentén szerepelnek.

6.1. Finitiség és explicit, a folytatással egyező igenévi alany

Ahogy már jeleztem, a tipológiai megközelítés a finitséget a tagmondat skaláris tulajdonságának tekinti (Givón 2016; Cristofaro 2007; ld. **2.4**, **3.1**). A magyar határozói igeneves tagmondat a történeti adatok alapján finit jellegűvé válhatott többek között olyankor, amikor mellérendelő kötőszóval bevezetett tagmondat követte. Ezek egy részében az explicit alany is az igenév bővítménye, méghozzá alanyváltás nélkül, úgy, hogy az igéé implicit (további példákat ld. Varga 2019):

- (6) 1730: *az következő Étszakára a Fatensre **menvén** Biró Margit, és rútul öszve kinzotta* (Bosz. 80.)
- (7) 1735: *egykor azon **Bába aszszon** a fatens házához **menvén**, és ott a férjének, Baka Györgynek azt mondotta [idézet]* (Bosz. 277.)
- (8) 1735: „[Eccer, amint az aerből csak, reám ereszkedett Kósáné, és megnyom.] **Én meg akarván** fogni, **de** nem bírhattam vele, azalatt csak eltűnt” (MBF. 4: 151)

A kapcsolatos mellérendelő viszony szükségszerűen folytonos – kanonikus, azaz nem megszakított – sorrendű olvasattal jár. Ha ugyanis a felszínen nem módosítunk mást, csak a tagmondathatárt (a hanglejtést jobb híján a központozással tükrözve), akkor az explicit alany az igéhez tartozva agrammatikus szerkezetet eredményez, a (6) példában: „menvén [= ő], *Biró Margit és rútul összekínozta*” (ahogy a további példák esetében is). Ha tehát az igenév mellérendelt tagmondatként jelent meg, akkor motivált volt, hogy explicit legyen az alanya.

6.2. Finitéség és explicit, saját igenévi alany

Az igenévnek és a mellérendeléssel kapcsolt folytatás igei állítmányának rendszeresen volt explicit eltérő, tehát saját alanya is, csak néhány példát idézve:

- (9) 1721: *a fatens penig úgy cselekedvén, és mingyart meg szünt az a nagy fájdalom* (Bosz. 114.)
- (10) 1730: *Nem külömben a Fatensnek egy S. V. Sertésse lévén az Olában, és emlétett Biro Margitt a Fatenstül szalonat kért* (Bosz. 80.)
- (11) 1743: *ismett oda menvén Bodorné hogy meg kenyé, de a Fatens nem engedte* (Bosz. 85.)

Az alany saját jellegét egyértelműen mutatja a mellérendelő szerkesztésmód: nincs olyan ige, amelyhez szemantikai és grammatikai értelemben kapcsolódnának az igenév környezetében látható alanyok, hiszen a folytatás már egy másik cselekvésre / állapotra vonatkozik, amelyek ezúttal más cselekvőkhöz kötődnek, pl. (9) *fatens – fájdalom*. A (11) példában az *odamenvén* után finit igés alárendelt tagmondat jelenik meg (*hogy megkenje*), de nem tartozhatna hozzá az explicit alany (vö. az „odamenvén, Bodorné

hogy megkenje” agrammatikus lenne). Ugyanez mondható el a további példák kiemelt részeiről.

Ha idézet követte az igenevet, akkor hasonlóképpen finit jellegűvé vált (ld. még Varga 2019):

- (12) 1730: *Egető Andrásné pedig tudakozván a Fatenstúl hogy mi lelte vólna, mellynek meg beszéltte és arra felellvén Égető Andrásné; csak szeridékkel kösse be meg gyógyul* (Bosz. 80.)
- (13) 1744: [*Kérdi osztán, Mi választ adok hogy vigyen?*] *Én mondván néki: [idézet] Köszöntse kegyelmed méltóságos püspök uramat én szómmal [...]* (Bethlen Kata XXIV)

A finit jellegű példák tehát egyaránt tartalmazhatnak az igével egyező és saját alanyt is, ugyanakkor épp a szerkezeti függetlenségük által is jól mutatják, hogy a tagmondathatár módosítása – folyamatos, kanonikus helyett megszakítottá téve az olvasatot – nem feltétlenül befolyásolná a bővítmény és az igenév kapcsolatát. Felmerül tehát, hogy más tagmondat-kapcsolódási minták hasonlóan vagy eltérően értelmezhetők-e ebből a szempontból.

6.3. Referencia és koreferencia

Az igeneves tagmondat bővítményeinek a referensei rendszeresen megjelenhettek a folytatásban (vagy épp az igeneves tagmondat előzményében). Ilyenkor ugyanaz az entitás jelenik meg a két egymást követő tagmondatban, így a lexikai és a névmási koreferencia eseteiként tekinthetők (összefüggésben a szerkezet nagyobb függetlenségével, Gugán 2006; Varga 2019). Az újraemlítésnek köszönhetően nemegyszer az is megragadható grammatikailag, hogyan határolódik el egymástól az igés és az igeneves tagmondat bővítményeivel együtt. Az elhatárolásban olyan elemeknek van szerepe, mint az *is*, vagy éppen annak, hogy az adott referens újabb megjelenésének a grammatikai esete eltért attól, ahogyan az igeneves tagmondatban előfordult (tehát nem alanyként jelenik meg a folytatásban az adott entitás, hanem például tárgyként).

A koreferencia-viszonyban megjelenő bővítmény lehet például az igeneves tagmondat tárgya (*túrót – melyből*) vagy más bővítménye (*térrel – ezen föld*):

- (14) 1709: *egj alkalmatossággal **advan** egy kis **turot** Ivocs Peterne a fatensnek **melybül amikor** evet volna [= a fatens, tanú] **ugj meg betegedet*** (Bosz. 57.)
- (15) 1855: *az iskola husz catastralis holdnyi kísérleti **térrel láttatván el, ezen föld** általában gazdasági czélokra [...]* (MTSZ)

Megfigyelhető névmási újraemlítés, de a teljes lexikális is – az egyértelmű azonosítás, illetőleg a mondanivaló nyomatékosítása érdekében. A következő példákban az igeneves tagmondat alanya jelenik meg ismét, tehát **nem történik alanyváltás**:

- (16) 1633–1659: *it hazom előtt **el menuen kegyelmetek be terien kegyelmetek*** (Zr. p. 311)

Az *elmenvén kegyelmetek, betérjen kegyelmetek* szerkezet esetében teljes az újraemlítés, így agrammatikus lenne megszakított olvasatként: „itt házam előtt betérjen”, tehát kanonikus sorrendre és a koreferencia esetére következtethetünk. A példa jól mutatja, hogy ugyanúgy explicit alany tartozik az igenévhez, mint a finit igéhez. Hasonlóképpen:

- (17) 1761: *A múlt őszszel Körtvély töréskor a Tanu **két fia** Fessetönének Körtvélyt **törvéen** azután egy hétre a Tanúnak egyszersmind **azon két fia** igen nagy azon egy formájú nyavalyában estek* (Bosz. 488.)
- (18) 1736: *[akkor az leánynak valamelyik asszony atyafia [...] gyűrűt akasztván, az legénynek ugyanazoktól, kik az leány gyűrűit bévítették volt, kiküldötte,] azt az **legény elvéen**, rendszerént az **legény** újólag béküldötte két atyafiait, és az leányt hütre kikérette* (Apor MetTr. 9. cikkely)
- (19) 1851–1854: *A helységben Márton napján, november 11-én **esvén** a **bucsu**, vagyis egyház felszentelésének **ünnepe**, ez volt a határozott nap, melyen az iskolabajárás kezdődött* (MTSZ)

Jellemző emellett a referens névmási újraemlítése, nemritkán *is*-sel kiegészítve (a középmagyar kori finit áljelzői mellékmondatokról ld. Dömötör 2006), ugyancsak a kanonikus olvasatot támogatva:

- (20) 1640: *Erdődine Leányomis **ide jóuén** hozzám, **ő is** annira jutot az rosz katár miatt, hogy ugyan Fekszik belé* (LobkPopp. 93.)
- (21) 18. század: *De azzal nem **gondolván Tökölyi Imre, maga is** mellette lévő magyarsággal oda érkezett és oda szállott* (Károlyi Sándor önéletírása 9)

- (22) 1715: *szoros titokban tartván mind addig a dolgot, míg a resolútiót nem obtinealtuk, ne hogy a köztünk gyakran megfordulo Trajectumi és Franeqverai **Magyarok** valamit észre vévén, ökis importune zörgeessenek, és talám nekünkis kárt tégyenek* (Peregr1. 28.)

Az alábbiakban az igenév saját alanyának referense az újraemlítés során már nem feltétlenül alanyi szerepben jelenik meg. Az igeneves tagmondatban szereplő elem referense az újraemlítés során eltérő esettel is megjelenhet névmásként, az **alanyváltás** mellett ez is mutatja, hogy az igenévnek saját bővítménye az alany (*uram – ökegyelmétől; levelem – vele; unokácskája – kinek is; leveled – kit is*):

- (23) 1695: **Trombitás János Uram haza érkezven, az Becsi dolgokat, tudom, kglđ ő kglmetül bőven megh értette.**
(Teleki Pál levele Vér Juditnak, Teleki levelezés 17.)
- (24) 1706: *Édes Szívem, **levelem** már régen készen **lévén**, csak postát vártam velle* (Bark. 90.)
- (25) 1715: *leven egy **unokácskaja** az fatensnek **kinek is** nagy hirtelen nyavalyaja eset* (Bosz. 26.)
- (26) 1723: *Szintén ez órán **érkezővén** 19 dik praeteriti irott **leveled** Szívem, **kit is** kedvessen vettem.* (Kár. 303.)

Kimutatható olyan változata is a bővítmények közötti koreferenciának, amikor az újraemlítés úgynevezett referenciapont-szerkezet része, azaz egy adott entitáshoz közvetetten egy másik entitáson keresztül férünk hozzá, metonimikus rész-egész viszonyban (*lába – Palasti Balázs*):

- (27) 1692: *Tudgya [ti. a tanú] az el múlt Nyáron **ősze habarodván** Liska Susanna **Palasthi Balással**, uttyában az **Palasti Balás lába** annyira meg romlott [...]* (Bosz. 505.)

Az alanyok után – vagy a folytatásban, az eltérő szerepű referensek után – megjelenő *is* explicite jelzi az igeneves és az igés tagmondat határát, elválasztva őket egymástól, így támogatva az újraemlítésként való értelmezést:

- (28) 1706: *Mikesné Aszonyom is volt nállam, s Vay Lászlóné s a többi, kik idegenyek lévén, dolgomhoz sem láthattam. **Erős uram** is itt **lévén, ő Kegyelmevel** vettük volna rendbe a dolgokat* (Bark. 131.)

A (28) példában megjelenő *többi – kik* elemek ugyancsak koreferensek egymással, azonban a folytatás („*dolgomhoz sem láthattam*”) már másra

vonatkozik, így a *kik* az igenév alanyának számít. Az *Erős uram – őkegyelmével* említések a referens megjelenései az esetet tekintve is különbözőnek egymástól; az *uram őkegyelme* mint említési forma ugyan együtt is rendszeresen előfordul a korszakban, azonban csak közvetlenül szomszédos formában, tehát az itt látott megoldást eltérően kell értelmeznünk, az *őkegyelme* eszerint anafora. Az *is* és az eltérő eset úgyszintén lehetetlenné teszi a megszakított olvasatot.

A névmási alany ugyancsak megjelenhet újraemlítve a kontraszt miatt – az alábbi részletben az *indulván* többes szám első személyként (‘indultunk’) is azonosítható:

- (29) 18. század: [*Heﬂányok felé lineában rendeltem; s az ellenség is hasonlóképen;*] *de se ő se én nem indulván egymásra, végre ő az két faluban megtelepedett* (Károlyi Sándor önéletírása 77)

A referens újraemlítése nem hangzó is lehet, az eltérő eset ellenére (vö. *mennem* – ‘nekem’, *függése* – ‘neki’) ugyanakkor így is nyilvánvalóan ugyanarra az entitásra vonatkozik, mint ami az igeneves tagmondat bővítőként is megjelenik, azaz a koreferencia esetéről van szó:

- (30) 1744: *Az én Férjem pedig, lévén az Édes Anyámtól-is nagy függése, Vallásom iránt nem szólott* (Bethlen Kata XX)

- (31) 1705: *Én tegnap későn érkezvén Kis Tapolcsányban, ugyan azon éjel négy mérföldnire kellett mennem az Méltóságos Fejedelemmel nagy fáradsággal* (Ráday levele feleségéhez, Kajali Klárához 34.)

Az igeneves szerkezetet követő *kell*, *lehet*, *sikerül* stb. igék hatására a folytatásban újraemlített referens külső kiindulópontból jelenik meg (*neki* ‘nekünk’, ‘nekik’). Ez a jelenség napjainkban is kimutatható – nem hangzó igeneves alannal is:

- (32) *Sokszíniú látványt várván* [= ő, a laikus] *a laikusnak egyfelől csalódnia kellett* (MNSZ2)

- (33) *Aki viszont kert nélkül maradt, vagy távolabbi vidékről érkezve sem sikerült még neki egy kis háztáji kertet, gazdaságot kialakítania, az ki van szolgáltatva a piacnak* (MNSZ2)

- (34) *Innen Lublába érkezve újból át kellett kelniünk a vízen* (MNSZ2)

- (35) *Várnába érkezve sikerült valahogy feljutniuk egy Konstantinápolyba tartó osztrák gőzös fedélzetére* (MNSZ2)

Az igeneves és igés tagmondat közötti lexikális és névmási koreferencia tehát nemcsak a levelekre és a perekre jellemző, ráadásul a közelmúltig, illetve napjainkig is adatható egyező és eltérő referensekkel egyaránt. A bővítmények újraemléltése az igeneves tagmondat finitobb jellegére utal azáltal is, hogy jelzi a tagmondatok határait, emellett a szórendet tekintve a kanonikus olvasatot támogatja.

6.4. Szórend, tagmondatsorrend és igenévi alany

Ahogy arról fentebb szó volt (ld. 6.1), mellérendelés esetén igenév alanya úgy is lehet explicit, hogy a folytatásával egyezik – az ige alanya viszont nem hangzó. Felmerül, hogy alárendelő viszony esetében is lehetséges-e ez, illetve milyen egyéb sorrendi-szórendi sajátosságok befolyásolhatják az alany megjelenését és hovatarozását. Kimutatható ugyanis, hogy az igét követő igeneves tagmondatra jellemző a saját alany; az igenevet követő explicit alany pedig ugyancsak valószínűsítheti a megszakítás nélküli olvasatot. További tendencia, hogy az igeneves tagmondat ugyan beékelődhet a főmondatba, de egyértelműen explicit alany tartozik hozzá. Az alábbi példa egyező alanyt mutat, amely az igenév bővítménye is lehet:

- (36) 1706: *Én, Szívem, a Kegyelmed leveleire választ adván, Károlyba küldtem, s magam is Isten jóvoltából hétfőn meg akarok indulni*
(Bark. 109.)

A kanonikus olvasat a formális felfogás szerint kétségbe vonható, ugyanakkor a (36) példa esetében finitként megkonstruálva kevésbé lenne természetes a kihelyezett olvasat, illetve a főmondathoz tartozó alany: „Én, szívem, Károlyba küldtem [azokat], miután a kegyelmed leveleire választ adtam” ~ „Miután a kegyelmed leveleire választ adtam, én, szívem, Károlyba küldtem [azokat]” vö. „Én, szívem, miután a kegyelmed leveleire választ adtam, Károlyba küldtem [azokat]”. Nem nyilvánvaló, hogy a szövegelőzményből, illetve a szituációból kikövetkeztethető-e olyan kontraszt vagy más pragmatikai motiváció, ami a névmási alany explicit voltát motiválja (noha a levél és írója: *küldtem [választ] – meg akarok indulni* szembeállítás akár elegendő is lehet). A szerző ugyanakkor más írásaiban igés és igeneves tagmondat esetén is használja az explicit névmási alanyt, akár egymást követően is:

- (37) 1705: *Jóllehet én Dunán túl létében is olykor szaporábban vettem az Kegyelmed levelét, de én az én kötelességemnek meg akarván felelnem, nem akarám elmulatni, hogy Kegyelmedet levelem által meg ne látogassam.* (Bark. 43.)

A közelmúlt adatai alapján sem nyilvánvaló, hogy egyező alany esetén az igenév bővítménye lehet-e explicit; mindenesetre az alany megelőzheti és követheti is az igenevet:

- (38) [...] és az az illúzió élteti, hogy a mindennapi **beszéd közeledvén** az irodalmi nyelvhez egyszer majd pallérozottabb lesz (MNSZ2)
- (39) *Most, okkal vagy ok nélkül rettegvén e népség cukros pikszise szilánkokra hullásától, hisztérikus Kulturkampfba kezdett* (MNSZ2)

A (39) példa esetében kevésbé kételkedhetünk abban, hogy az igenévhez tartozik az explicit alany, ugyanis számos további bővítmény követi (*cukros pikszise szilánkokra hullásától*), ezek csak a *rettegvén*-hez tartozhatnak, elhatárolva a tagmondatot az igés folytatástól. A (38)-as példa kétértelmű a tagmondathatárokat és az explicit alany hovatartozását tekintve, azaz a kanonikus olvasat is motivált, nemcsak a megszakított: a mindennapi beszéd, [’mivel / ahogy az irodalmi nyelvhez közeledik’], egyszer majd pallérozottabb lesz, vagy ’mivel / ahogy a mindennapi beszéd az irodalmi nyelvhez közeledik, egyszer majd pallérozottabb lesz’. (A kérdésről ld. még 7. pont.)

Amikor az igeneves szerkezet **követi az igét**, a történeti adatok alapján nem mutatkozik olyan ige a közvetlen környezetben, amelyhez az alany szerkezetileg és szemantikailag kapcsolódhatna, azaz az explicit alany az igenévhez tartozik:

- (40) 1708: [*Úgy Serédiné dolgát is, Édes Szívem.] Lám, őtet is elég kárba hozták a Serédiek, ha azért most ezen pretensiójüket lehetne suspéndálni, űk sem adván részt az erdélyi jószágbul* (Bark. 218.)
- (41) 18. század: *Azomban beküldöttem Kismartonban, hogy puszkaporok fogyatkozása miá jöjenek ki, mint sem oda veszzenek, nem lévén erőm az megsegítésre* (Károlyi Sándor önéletírása 77)

Az, hogy az igenévnek az igét követően is lehet saját alanya, ugyancsak a szerkezet viszonylagos függetlenségét, finitebb jellegét mutatja. Az igés tagmondatot követő igeneves szerkezet helyzete és funkciója (okság ~ magyarázat) egyaránt motiválhatja az explicit saját alany megjelenését:

- (42) 1706: *Én már csak Kegyelmedtül várok, s ha oda tetszik, ahol semmi élés nincs, módjárul is hogy lehessen, mert az ekébül is kidül a marha, nemhogy utazhasson, **nem lévén széna** már jobbára sohol is*
(Bark. 86.)
- (43) 1712: *talán őszre kelve magunk is bemennénk, jobbára egy **rugaszkodás lévén**.*
(Kár. 130.)
- (44) 1761: *a másik Fiú ugyan nem reszketett, de az is azon nyavalyában lévén egy napon mind ketten el temettettek, egyszersmind **esvén** reájok a **nyavalya** is.*
(Bosz. 488.)
- (45) 1854–1855: *Kocsisának csak ritka, kiváló esetben volt szabad ostort bocsátani: az ostor helyét lova oldalán szégyennek tartá. **A néző** a ló lustaságát **következtetvén** e jelről.*
(MTSZ)
- (46) 1855 e.: *Azonban a kérdéses cikk jelenleg úgy is kimaradt volna, a **márcziusi események** komolyabb közlendőket **igényelvén**.* (MTSZ)
- (47) 1854: *Daniell, kire több ízben hivatkozánk, 30° különbséget is észlelt ugyanazon éjjel két hév mérőn, **ezek egyike** völgyben, **másika** egy szelid dombtetőn **levén** fölállitva, s **ez utóbbi mutatkozván** mérsékletre nézve a kedvezőbbnek*
(MTSZ)
- (48) 1854: *Bajos, mondhatnók talán veszélyesnek is némileg, átalános szabályokat állítani föl a művészet e részére nézve, olly **sok függvén** itt a növények végelenül változékony különös sajátságaitól* (MTSZ)
- (49) *Az iskolában kórus is működik, nem is egy, **a két zenetanár nem tudván** együttműködni kellőn, de hát ebből ez esetben inkább jó származik*
(MNSZ2)
- A történeti kutatások alapján az ómagyarban rendszeresebb volt az igenév előtti alany, illetve az ige előtti igenév (vö. Károly 1956; ill. 3.3). A középmagyar kori források a korábbiakhoz képest nagyobb változatosságra, szórendi és tagmondatsorrendi szabadságra engednek következtetni, beleértve azt, hogy az **alany is követheti az igenevet** (ahogy fentebb is):
- (50) 1698: *[Minemű bajom vagyon Istvánnal, nem győzném leírni. [...] Irinyit rútul öszveszidta s talám meg is szalasztotta.] S ma **érkezvén be** kétszáz **német**, azok közt rútul szeleskedet s lövöldözöt* (Bark. 1.)

- (51) 1771: *Csuzi Janos hatodfél esztendő korokig fel-nevelte őket maga házánál, de idővel meg-halván egyike, a' másik-is hamar megbetegedett utánna* (Csapó, Ispotály, 27)
- (52) 1761: *Harmadik izben ugyan a Tanúhoz **menvén Fessető Istvánné**, kérte a Tanú igen szépen Isten nevében hogy gyógyítsa meg* (Bosz. 488.)

A fenti esetekben saját alanya van az igeneveknek – a sorrendi mintázat ugyanakkor arra enged következtetni, alanyváltás nélkül sem lehetne általánosítani a kihelyezett olvasatot. Az (50)-es példában a *kétszáz német, azok* a kontextus nélkül a kihelyezett olvasat példája lehetne, azonban a folytatás egyértelművé teszi, hogy koreferencia van a bővítmények referensei között (hiszen az *azok* [között] már természetesen nem alanyi szerepű).

Beékelt helyzetben ugyancsak lehetett saját alanya az igeneves szerkezetnek, például az alábbi idő / feltétel jelentések esetén ('ha Isten velünk lesz', illetve 'ha / amikor ő megjön'), ahogy idő vagy okság kifejezésekor is:

- (53) 1676: *Így azért ha erőt vehetnek szegények, én is velök, **Isten velünk lévén**, útra indulok már valaha.* (Beregszászi István Régi m. lev. 235)
- (54) 1710: *im expediálom **Gyarmatit** postán, hogy **ű** [= ő] **megjüvén**, mindjárt indulhassak.* (Bark. 250.)
- (55) 18. század: [Nyiri András] *Minesdorf nevű helyt Austriában, mely azelőtt Magyarországhoz való hely volt, **németek szorulván belé, porrá égetett*** (Károlyi Sándor önéletírása 79)
- (56) 1736: *Az leány apja penig, **elmenvén az násznépe**, akkor harmadnapon az gazdákot vendéglette meg* (Apor MetTr. 9. cikkely)
- (57) 1851–1854: *Ő azonban rábeszélte a helység előljáróit, hogy a tehének helyett engedjenek neki vagy husz darab juhot tarthatni oly kölcsönös egyezmény mellett, hogy ez esetben – **közös legelő nem lévén** – a helység jószágja járhasson a majorsági földekre* (MTSZ)
- (58) 1852: *A conservatív párt egy része hallgatva fogadta; más része olcsó liberalismusnak mondá, mivel az illetők, **adókivetési kulcs nem lévén**, magok állapíták meg az arányt, melyben a közterhekhez járulniok kell* (MTSZ)

A mondatbeli szerepük (okság, feltétel) miatt az alábbi igeneves tagmondatok is beékeltnek számítanak – saját alannyal:

- (59) 1854–1855: *De ez továbbá is nyakason **vonakodván**, [‘mivel ez[= ő] is nyakasan vonakodott’] a katonák szuronysegezve megrohanák [ti. ezt / őt / a területet]* (MTSZ)
- (60) 1854: *mit ő még most nem tart lehetetlennek, és meg van győződve, hogy ez **megtörténvén**, könnyű lesz királyát a pápával is kiegyeztetni* (MTSZ)
- (61) 1854: *A szolgabíró nagyokat pillant s kezd már szunnyogálni, de a **pandur pipafüstjét a szél orrába vervén**, oda dörög* (MTSZ)

A közelmúltban sem példátlan, hogy a beékeléses szerkezeten belül van saját, explicit alanya az igenévnek:

- (62) 1968: *volt még valószínűleg tucatnyi oka annak, hogy – **ízlésem, hajlamaim is közrejátszván** – az ellenkező oldalon vonultattam fel lázadó gyöngeségemet* (MTSZ)
- (63) [...] *melyek opuszaim vázlatait, változatait, jegyzeteit tartalmazzák; gépiratokat, melyek – a **munka** immár **megjelenvén**, fölöslegesek* (MNSZ2)
- (64) *csak eszembe jut a karórám, mely – **lemerülvén eleme** – hónapok óta nem mutatja a drága időt.* (MNSZ2)
- (65) *legbölcsebb és legművészebb német nyelvű hírlapíróinak egyike volt, aki – **anyagi viszonyai borulván** – 1907-ben enkézzel lött golyót szívébe* (MNSZ2)
- (66) *Igazán komollyá csak akkor válik a helyzet, ha majd – **idő telvén** – már mi is afféle "kánaánként" fogunk feltűnni a szemükbe* (MNSZ2)
- (67) *Én most, **így állván a helyzet**, azt tartanám legfontosabbnak, hogy kihúzd az időt* (MNSZ2)
- (68) *mind a három leány rajta nyugtatta a szemét. Bizonyára nem azért, mert **Jáczint előttük állván**, a fejüket sem kellett ide vagy oda forgatni* (MNSZ2)

Emellett a referens újraemlétesekor az esetbeli eltérés miatt (*akik – részük*) saját alanya lehet a közbeékeltnek részletnek:

(69) *Raadásul először a sofőröket kellett berendelni, akik **lévén nagy részük** civil alkalmazott, a város különböző pontjain laktak* (MNSZ2)

Előfordul az is, hogy a szövegkörnyezetben jelölt esemény egésze az ige-
neves részlet implicit, nem hangzó alanyának referense – a szövegbe éke-
lődött formában is:

(70) *e lázas tanári munka következményeként megszületett végeredmény
ismertetésére, lassan **hagyománnyá nemesedve** [= 'a végeredmény
ismertetésének eseménye, melynek része a faültetés'] egy fa elülteté-
sére gyűltek össze a résztvevők.* (MNSZ2)

A (70) példa finit módon legtermészetesebben vonatkozó névmási alárendelésként lenne megkonstruálható ('végeredmény ismertetésére, ami lassan hagyománnyá nemesedik'), így szintén szerkezeti függetlenséget mutat. Az idézett szövegrészek megerősítik, hogy az igenévhez többféle sorrendi-szórendi helyzetben is tartozhatott saját, explicit alany (a pozíció mellett a funkció által is motiválva), nemcsak folytonos, kanonikus tagmondatsorrend esetén, hanem a megszakított olvasatú mondat szerkesztést is beleértve. (Az igéével egyező referensű explicit alany hovartartozásának további kérdéseire a 7. pontban térek vissza.)

6.5. Explicit alany – nem hagyományos határozói funkciók esetén

Jelen tanulmány egyik feltételezése az, hogy az ige-
neves tagmondatnak lehetnek olyan aktuális funkciói, amelyek inkább elvárhatóvá teszik a saját vagy az explicit alanyt – jellemzően azok a funkciók ilyenek, amelyek a főmondat eseményéhez kevésbé szorosan kapcsolódó körülményt írnak le. Az adatok alapján a módhoz és az állapothoz képest már az idő és az okság különböző aspektusai is ilyenek (ld. 6.4). Kevésbé hagyományos határozói funkció továbbá a specifikálás, a hozzáadás (*addition*), illetve a mellékkörülmény, amikor az igenévvel és az igével jelölt események oksági összefüggést nem mutatnak, a két eseményt pusztán az köti össze, hogy egy helyen és egy időben zajlanak, más tekintetben függetlenek egymástól (ld. tipológiai szempontból Kortmann 1995). Például:

(71) 1717: *egykor a **gyertya is igvén**, masod magaval bejöve Totth Pálné*
(Bosz. 30.)

A fenti részlet esetében az *égvén* saját alannyal rendelkezik, a szövegkörnyezetben nincs olyan ige, amelyhez a *gyertya* grammatikai és szemantikai

értelemben tartozhatna; ezt épp az motiválja, hogy az igenév olyan körülményt, állapotot fejt ki, amely nincs közvetlen kapcsolatban a fő cselekvéssel, annak szempontjából egyrészt elkülönül, önálló, másrészt mellékes. További példák:¹³

(72) 1756: *sokan akkor tulajdon öltözetekben mentek be az ajton a Fatenshez, ézaka világ lévén a Házban* (Bosz. 484.)

(73) 1730: *Az el múlt esztendőben a Fatens haza feli ment volna Ló haton este circiter 8 ora tajban, szép hold világ lévén a gyakrabban említett Masasné haza előtt, az lova meg hortyantvan magát* (Bosz. 79.)

Hasonló funkcióra a közelmúlt, illetve napjaink adatai között is van példa, a tágabban értett, nem hagyományos határozói funkciókban, mint az ok-sághoz is kapcsolódó értelmezés-specifikálás, vagy éppen a hozzáadás / mellékkörülmény, továbbra is megjelenhet saját alany:

(74) *Győr csudaszép, barokkos belvárosának szíve szolgál otthonául a rendezvénynek, annak méreteihez alkalmazkodván öt galéria*
(MNSZ2)

(75) *a Nagytemplom oszlopainak kőcsigái életveszélyessé váltak, mázsás darabok zuhanván le belőlük*
(MNSZ2)

(76) *a továbbiakban pedig csapatokban mutathatták meg a gyerekek ügyességüket, kreativitásukat, minden csapat elnyervén a megérdemelt jutalmát*
(MNSZ2)

(77) *váltsa ki végre az úrnőt, ő, a Gyalog, sírjából fölhozván a fényre, s halottaiból a drága királynőt föltámasztván – ő maga hulljon a mély sötétbe*
(MNSZ2)

A (74–77) példák igeneves tagmondatait összetettséjük miatt hagyományos alárendelő kötőszós tagmondatokkal kevésbé is lehet egy az egyben megfeleltetni, inkább a kapcsolatos, illetve magyarázó vagy épp következő mellérendeléssel állíthatók párhuzamba ([74]: 'ugyanis' / 'és' / 'és

¹³ Az utóbbi a szövegtípusban finit változattal is kimutatható, jellemzően kötőszóval jelölt vagy jelöletlen kapcsolatos mellérendelésként kapcsolódik az előzményhez és/vagy a folytatáshoz is: 1584: *Vagyon tizenhat esztendeje és szinte Szent Jakab estin vala tíz órakort éjjel, szép holdvilág vala, és ez Zeles Miklósné eljőve az uccára* (KBosz. 21.), 1751: *Tudgja világossan e fatens szép hóvilág volt az ház Ajtaji nyitva voltak, hanem a Pitvar ajtajának a rács ajtaja volt bé téve* (Bosz. 328.).

így’ annak méreteihez alkalmazkodott öt galéria’). Az értelmezés, specifikálás megjelenik *-va/-ve* változattal is, explicit alannyal (a referens újraemlítésével, vö. *huszárok – mindegyikük*):

(78) *A Kossuth huszárok, amíg lőszerkészletük tartott, hősiiesen állták a harcot, 5-6 dragonyost **vágva le mindegyikük.*** (MNSZ2)

A nem hagyományos határozói funkciók mellett az okság kifejezése is jellemzően a *-ván/-vén* változattal preferált (az MNSZ2 alapján legalábbis, beleértve a *lévén-t*, ami azonban kötőszóvá is grammatikalizálódott, ld. Gugán 2015). Ilyenkor az igenév – a szituációs kontextus ismerete nélkül – egyaránt jelölhet ’ahogy’, illetve ’miután / mivel’ viszonyokat, explicit és implicit saját alannyal egyaránt:

(79) *A **teendők** némelyhol **megszűnvén**, kis beszélgető csoportok keletkeztek* (MNSZ2)

(80) ***Telvén az idő**, már alig jár valaki rajta* (MNSZ2)

(81) ***Ezek történvén**, nagyjából s egy kicsi kedvezéssel Baglyodot már csakugyan falunak lehetett nevezni* (MNSZ2)

(82) *A rádióst kivágják a munkahelyéről, mert a **mélabú** reá is **útragadván**, egyik hallgatója problémájára azt találja mondani, hogy őszintén sajnálja [...]* (MNSZ2)

(83) ***Elmaradván az izgalmak**, a befejező játékrész afféle könnyed örömpólóvá lényegült át* (MNSZ2)

(84) *az **iskola** elsején **kezdődvén**, úgy sejtem, szeptember első napjaitól kezdve arra is sor kerülhet* (MNSZ2)

A (79–84) példák azt mutatják, hogy az igeneves tagmondatban kifejezett komplex – az egyes kontextusok alapján eltérő mértékben összekapcsolódó ’ahogy – miközben – miután – mivel’ stb. – körülmények hangsúlyosabbá válhatnak, így viszonylag függetlenné is a közvetlen előzménytől vagy folytatástól, ennek egyik jele lehet az explicit vagy implicit saját alany.

6.6. Lexikai és névmási alany

Ahogy arról volt szó, korábban felmerült a *-ván/-vén* végű igenév hasonlósága a harmadik személyű *megyen, leszen* stb. formákkal – ugyanakkor a harmadik személy rendszeres jelöletlensége is (ld. 3.2, 3.3) – ahogy az

adatok alapján sem bizonyult a hasonlóság elegendő motivációs tényezőnek. A – jelen tanulmányban alkalmazott terminológiával – *finit jellegű* megoldás nem vált kizárólagossá sem a korszakban, sem a későbbiekben, hanem egy szerző egy szövegén belül is váltakozott a nemfinit változattal. Problematikus tehát arra következtetni, hogy ténylegesen megvalósult az igealakként való újraelemzés, ha egyszer a kategóriaváltás nem állandósult. A *leszen, megyen* stb. a gyakoriság alapján sem egyértelmű motiváció a harmadik személlyel való azonosításban (a TMK alapján Varga 2019).

Az ó- és középmagyar kori, harmadik személytől eltérő alanyú igeneves adatok (ld. még Gugán 2006, 2007; Varga 2014, 2019) arra engednek következtetni, hogy a *leszen* típusú formákkal kapcsolatos analógia a 16–18. század során sem érvényesül. A 17. századi nyelvtanok is megerősítik azt, amire az adatokból következtethetünk. Komáromi Csipkés György a következőt jegyzi meg a *-ván/-vén* végű igeneves formákról: „nincsen személye; sem száma, hanem bármely személyhez illeszthető akár egyes, akár többes számban, mint *én, te ő, mi ti ők lévén*” (Komáromi, A magyar nyelv magyarázata, 213, Vladár Zsuzsa fordítása).

Néhány példa az explicit (saját vagy folytatásos) névmási alanyra:

- (85) *kerdem merre hoztatok, es monda, hogj Tokajra, en tudakozuan iobban veghjre menek, tahat shemmj Chedulaia nincz rea* (JLev I.26.)
- (86) *Én* édes aszszonkám immár tovább tovább *menvén, s te is beljebb mégy Érdélben, és ritkábban hallhatunk egymás felől*
(Bethlen Gábor levele feleségéhez V. MTörtTár 1879)
- (87) 1710 e.: *Ötödik ülvén én alól rajta, szóról szóra igy hallám*
(Bethlen Miklós 544)
- (88) 1733: *Én sírva panaszkodtam, hogy én szegény lévén, miért cselekeszi azt velem, ő azt mondá nékem [...]* (KBosz. 339)
- (89) 1695: *Mi ehez nem tudván és oda haza Batyam Uramek is aszt mondotak, Ingram Uram mindent véghez viszenn.*
(Teleki Pál levele Vér Juditnak, Teleki Pál levelei 8.)
- (90) 1717: *mely dolgott mi tagadván, ő mondotta ne tagadgyatok*
(Bosz. 30.)
- (91) 1821: *Ezen dilemmának kirekesztő, 's minden egyéb esetet lehetetlennek állító szoros értelmét, mink itt bővebben fejtegetni nem akarván,*

- elegendőnek lenni gondoljuk, azt említünk: hogy, a ' mí vélekedésünk szerint, ez nem csak mind a' kettő egyszersmind igaz lehet, és könnyen megtörténhetett* (MTSZ)
- (92) 1621: *Ezen órában hozák az fileki vicekapitán levelét, én édes szívem, melyben írja, hogy tegnap előtt délután ama hitetlen Herencsényi, ki mellett **te is** sokat **tőrekedvén** dolgaiban mennyi jóval voltam az árú-lónak, Fileknek az felső várát meglopta, és az benne valókat Ferdinánd számára eskettette mindjárt*
(Bethlen Gábor III. MTötrTár 1879)
- (93) 1632: ***Te** iffiu ember **Léuén**, mjndeneket mégh által nem Láthacz, ha más ember megh nem mondgya* (LobkPopp. 25.)
- (94) 1639: *Mindenek tölled várnak hogy eledelt adgy nékik idejekor: **Te adván** ['ha te adsz '] nékik fel-szedik, fel-nyitván a kezedet, mindenek bé-telnek joval* (Tasi Gáspár 76)
- (95) 1741: *Vald meg mind ezeket **te cselekedvén** hol vetettél szövetséget az ördögökkel, és annak mennyi ideje?* (Bosz. 358.)
- (96) 1789: *Így **te is** meg **járván** e' föld' kerektségét, / Magadbann szemléled világ' tsekélységét*
(Barcsay Ábrahám: Bacchus, s a tokaji bor eredete, MTSZ)
- (97) 1744: *Mert meg-ujjulának Én rajtam az tőlem erővel el-vett és Római Katholika Vallásra hajtott Gyermekeim iránt való keserves gyötrel-meim, midön **ők-is felnevelkedvén mindketten** Házassági időt értenek*
(Bethlen Kata CXXXVI)
- (98) 1791: *Alkalmatlanok **lévén** **ők az** orvosság' vételre ['ha ők alkalmatlanok'], ezt tegyed* (Szentmihályi Mihály: Házi orvosságok: 125)
- (99) 1812e.: *Igy a püspök ellenem még inkább mérgelődött, hogy mindenben én triumfáltam. **Ők tudván** azt, hogy a királyi commissarius engem szenvedhet, egész proverbium volt Váradon* (MTSZ)
- (100) *Így **elmenvén** **ők ketten**, kedves anyám azt találta mondani, hogy azzal a gyufával nagy tüzet nem fogunk tenni* (MNSZ2)

A fenti szövegrészek alapján az igeneves tagmondat különböző funkciókban lehetett, időt, okságot, feltételt kifejezve, de akár mellérendelésben is. Az explicit névmási alany megjelenése ugyanakkor finit ige esetén sem törvényszerű, megjelenését az információszerkezeti szempontok mellett

(vö. Sárík 1998: 427) az attitűdjelölés vagy egyfajta kontraszt jelzése motiválhatja – ahogy igenevesen is, például:

(101) 1705: *Azért, Szívem, **Kegyelmed tudósítván, én is ahoz alkalmaztatom magamat**, mert mások sokan sokat mondanak* (Bark. 36.)

(102) 1706: *Az mesterembereket **én is megijesztvén** alkalmasint, készül a munka.* (Bark. 101.)

A névmási alany implicit volta az információ visszakövetkeztethetőségének gazdaságossági elvével is magyarázható (Cristofaro 2007; ld. 2.3). Ezzel összefüggésben az adatokból a gyakoriság nem következtethető ki, mégis a jó néhány előfordulás, valamint a korabeli nyelvtanból idézett részlet alapján többé-kevésbé általánosan elfogadottnak tekinthetjük a jelenséget a középmagyarban és a későbbiekben is.

Az igenév 3. személytől eltérő névmási alanya explicit alannal sem példátlan a közelmúltban, illetőleg napjainkban (tekintve, hogy az igenév előtt és mögött is lehet több szónyi távolságban, ezúttal sem nyerhetők ki célzott kereséssel az adatok – számos további adat lappanghat tehát a korpuszban):

(103) *ő nagyon óhajtotta a bohóc szerepét játszani, de a társulat nem adta neki, hanem nekem, s most **én távozván**, búcsúzásunkkor átadtam neki a szerepet* (MNSZ2)

Felmerülhet, hogy az igenévhez tartozik-e a kitett névmási alany, amelynek a megjelenését ezúttal a kontraszt motiválja: ő óhajtotta – nekem [adta = a társulat], én távozván – neki [átadtam]. Ezúttal finit igével megkonstruálva is a mellékmondatban lenne természetesebb az explicit alany megjelenése: „s most *hogy / miután / mivel én távoztam / távoztam*, búcsúzásunkkor átadtam neki a szerepet” vs. „most *hogy/miután/mivel távoztam/távoztam*, búcsúzásunkkor *én átadtam* neki a szerepet” (az utóbbi megoldás az igekötő – ige fordított sorrendjét is indokolná). Néhány további példa, ahol az újabb adatok kapcsán is fogódzónak mutatkozik az *is* a tagmondathatár elkülönítésére, igével megkonstruálva is természetesebb lenne a ’csak diákokat keresünk, mivel / ugyanis diákok vagyunk mi is’, illetve a ’mivel én magam is autós vagyok’, vagy éppen ’noha mi is kicsik vagyunk’. (A *mi közgazdászok lévén* esetében pedig akadályozza a névmás kihelyezett elemként értelmezését az, hogy abban az esetben több tagmondat ékelődik a *mi* és a releváns igei állítmány, a *folytattuk* közé):

- (104) *Csak diákokat keresünk, diákok **lévén mi** is, olyan iskolákból, ahova mi is járunk* (MNSZ2)
- (105) *Ugyanis **én magam is** autós **lévén**, hát megpróbálok inkább a megengedett 50 kilométeres sebességet kihasználni, útviszonyoknak megfelelően [...]* (MNSZ2)
- (106) *[...] egyesítésnek neveztek, mivel hogy a Babes egyetemmel vonták össze és akkor a mi szakunk, **mi közgazdászok lévén**, a Babesen nem volt hasonló szak, így egyértelmű volt, hogy Bukarestbe irányítottak és ott folytattuk* (MNSZ2)
- (107) *még is azért talán, **mi is** kicsik **lévén**, de talán, talán, mégis csak meg tudjuk tartani ezt a konferenciát* (MNSZ2)
- (108) ***Ők** ugyanis az ilyen mondatot **hallván** kikapcsolják a készüléket* (MNSZ2)

A fenti példák alapján a közelmúltra is érvényes az, hogy a határozói igenév nem kizárólag a harmadik személynek felel meg – az alany száma és személye továbbra is a kontextusból következtethető ki, ugyanakkor explicit megjelenésének nincs grammatikai akadálya. Ezzel összefüggésben ugyanakkor problematikusá válik az, hogy a *-ván/-vén* képzős igenévet a *-va/-ve* ragozott változatának tekintjük – történeti adatokkal egyelőre legalábbis nem igazolható ilyen kapcsolat. A 19. századból ráadásul adatolható *-va/-ve* végű igenév explicit személyes névmási alannyal:

- (109) *Azt kérjük csak, hogy össze jőjeteK / Majd a' szigetben száll meg a' király, Ott a' rokonság 'egy tekintetétől / Elolvad a' vád' dermedő fagya: / **Engedve ő is, tük sem háborogva**, / Találkozástok békeség leszén.* (MTSZ)

Ha feltételezhető is a ragozást tekintve összefüggés (akár beszélői újraelemzést követően) a képzőváltozatok között, a vizsgált adatok alapján nem érvényesül, így nem is igazolható.

6.7. Képzőváltozatok és diskurzusfunkciók

A történeti forrásokra a 19. század közepéig a *-ván/-vén* végű variáns volt a jellemző (kivéve a létigével vagy annak igenévi változatával alkotott szerkezetet, vö. Horváth 1991; Gugán 2006), napjainkra azonban ez a változat van visszaszorulóban (a formális megközelítés szerint „dialektális” változat, vö. Bartos 2009). Az igei tulajdonságok miatt az igenév számos

diskurzusfunkcióban jelen volt és van a nyelvhasználatban, ezek egy része szűkebben véve határozói (idő, ok, mód, állapot és ezek kombinációi), más részük komplex diskurzusviszony, mint az idő-feltétel, megengedő, vagy a következményes / következtető (ld. Gugán 2015; Varga 2021 és az ottani hivatkozások). Ahogy arról volt szó (ld. 3.3), jó néhány funkció újabban a *-va/-ve* végű igenevekkel is kifejezhető, ráadásul stílusában semlegesebb, szociolektálisan pedig kevésbé jelölt módon, mint a *-ván/-vén* esetében.

A TMK alapján az 1280 *-va/-ve* képzős igenéből 91 találat esetén beszélhetünk jellemzően implicit, azaz nem hangzó saját alanyról, főként állapotot kifejezve. Szórványosan olyan szerkezetekben is megjelent a képzőváltozat, amely jellemzően *-ván/-vén* képzővel használatos a korszakban, például időt vagy okságot jelölve – ez azonban a *gyanakodva* esetében nem járt együtt explicit saját alanyal:

(110) 1756: *a Fijának Lábát az Áso egyszer meg vágva fel vállalta a Deutralis Aszszony* (Bosz. 484.)

(111) 1753: *Gyanakodva azért Pallagi Andrasnera egy alkalmatossággal arra menvén Pallagi Andrasne be hitta a Tanu ezen szoval* (Bosz. 568.)

Az MTSZ alábbi – szépirodalomból és szaknyelvi szövegekből származó, tallózó jelleggel gyűjtött – példái alapján a 19–20. századi nyelvhasználatban több példa is van explicit, saját alanyra *-va/-ve* képzős igenév esetén is (a [117] példa esetében az, hogy fordításról van szó, kevésbé befolyásolhatja, hogy épp a *-va/-ve* változat jelent meg):

(112) 1846: *És az eltűnt tó vizéből Kis folyócska vált a réten; Egy tündér maradva benne* (MTSZ)

(113) 1856: *És az igaz is, hogy új borral kevert vagy édes törkölyre töltött ó boroknak szűrősságát megorvosolja, de kevés hetek múlva új forrásba menve át a reconvalescens bor, tízszerte nagyobb erővel formálódik ecetté, és így ezen kevés idő alatt el kell fogyasztatniok.* (MTSZ)

(114) 1856: *Ezen teoriának hódolva, hallottam a Hegyalján egy esetet, hogy egy földesúr állítva, ha minden évben egy hordó aszúborba egy itcze must öntetik eledelül, egy századot haladó időig romlatlan eltartható. De mennyire csalatkozott.* (MTSZ)

- (115) 1862 e.: *a komoly aga, ki lóháton méltósággal halad, előtte **menve egy szolgálta s utána a pipa-hordó**; ez jobb kezét az arab ló tomporára fektetve, az első kávéháznál leszáll* (MTSZ)
- (116) 1940: *új népi életforma fejlődik ki s a betyárvilág is belevész a történeti multba, csak egy-egy népszokásban **maradva meg emléke*** (MTSZ)
- (117) *Férje egy karosszékre emelte [= rókává változott feleségét], **vánkosokkal vette körül, s így teázta meg, az asszony egy csésze aljáról nyalogatva fel** kényes mozdulatokkal a teát, s férje kezéből **szedve föl a vaját és kenyeret.***
(David Garnett: A róka-asszony 222, Déry Tibor fordítása)

Nem nyilvánvaló tehát, hogy a közelmúltban, illetve akár napjainkban is mindenki számára agrammatikusak a *-va/-ve* végű igeneves tagmondatok saját alannal – ugyanúgy egyeztetés nélkül, mint a *-ván/-vén* képzős változatok esetén –, jöllehet a kérdés további kutatást igényel. Az implicit alanyokat is különféle szempontok szerint tárgyalhatjuk, ilyenek a speciális igecsoportok, az aktuális diskurzusfunkciók és a specifikus vs. általános (illetve eseményt jelölő) referens.

6.7.1. Speciális igecsoportok

A napszakváltást jelölő igékre érdemes külön kitérni, hiszen a formális leírás ezek *-va/-ve* végű igeneves változatát nem tekintette grammatikusnak, ebből következően arra, hogy ezzel a képzőváltással az igenévnek nem lehet hangzó alanya (3.2). Az *idő* azonban a napszakváltást jelölő igenevek saját alanya is lehet.¹⁴ Már a középmagyar korszakra is grammatikalizálódott ugyan a *múlva* (ekkor még a *múlván*-nal váltakozva), de a történeti leírás világossá teszi, hogy az *idő* saját alanyt tartalmazó igeneves szerkezet volt a kiindulása (Sebestyén 1965: 79). Hasonlóképpen kimutatható, szépirodalomban akár az utóbbi évtizedekig is a *valamire* (*reggelre, este-tére, másnapra* stb.) *kelve* ~ *kelvén* szerkezet is. Néhány példa (történeti adatokat ld. Varga 2014):

¹⁴ Történeti adattal igazolható, hogy az *esteledik* (*ráesteledik*) saját alanya is az *idő*, és ez explicitté válhatott, amikor maga az este eljövetele volt a figyelem előterében: 1756: Az el múlt nyáron, kaszálláskor, puskázni járván a fatens, *reá esetveledett az idő* (Bosz. 481.)

- (118) 1910: *És azokban a régi időkben, tavaszra kelve, zengett az erdő, a berek, a csalit a kis madarak énekétől* (MTSZ)
- (119) *Éjszakára kelvén a zsvvaj alábbhagy* (MNSZ2)
- (120) *télre kelve átkelt a Duna bal partjára* (MNSZ2)
- (121) *Estére már a közeli erdőbe értek. Onnan aztán reggelre kelve tovább* (MNSZ2)

A történeti adatok alapján ez utóbbi explicit alannyal is használatos volt:

- (122) 1745: *Estvére kelvén az üdő* Edvy István az Csordáshoz ment (Bosz. 290.)
- (123) 1808: *Más napra kelvén az üdő, Garam' vizén-is által-úsztattak* (MTSZ)
- (124) 1819 e. *Mikor már a' fű (őszre kelvén az idő) megsárgúl, a' juhoknak ártalmasnak tapasztaltatott* (MTSZ)

Tekintve, hogy a *valamire kelvén* és *kelve* szabadon váltakozhatott (bizonyos nyelvhasználóknál akár manapság is váltakozhat), nem lenne logikus azt feltételezni, hogy az egyik esetben az idő az alany, a másik esetben pedig egyezik a ragozott ige alanyával. Jóllehet az vitatható, hogy a szerkezet névutóvá vált-e a történetiségben, vagy manapság annak tekinthető-e (ld. Varga 2014, 2019), annyi bizonyos, hogy a kiinduló szerkezetben az igenévnek (gyakran implicit) saját alanya volt az *idő* – s az *őszre kelve* típusok egyértelművé teszik, hogy a főmondatétől eltérő referensű alanyt kell feltételezni a szerkezetben.

A példák ismeretében tehát mégis lehetséges az igenév saját (implicit) alanya: Sárík (1998) agrammatikusnak tartott példáit átértékelve a személyes névmást tartalmazó példák egyrészt lehetnének megszakított olvasatúak, másrészt elől is állhat a mellékmondat – igés megoldás esetén is. Megszakított olvasat: „Mi, (*amikor*) *megvirradt*, hazaindultunk. / Mi, *megvirradva*, hazaindultunk”. Elöl álló mellékmondat: „*Amikor megvirradt*, mi hazaindultunk. / *Megvirradva*, mi hazaindultunk”.

A (125)-ös példa esetében mind az idő, mind metonimikusan véve a megnyilatkozó (és környezete) azonosítható saját alanyként, míg az ige alanya, az *ünnepi hangulat* nem:

- (125) [én / mi / az idő] *Elérkezve a csütörtöki naphoz az ünnepi hangulat teljessé vált.* (MNSZ2)

Az adatbázisok alapján a napszakokra vonatkozó igékből képzett igenevek szórványosan fordulnak elő,¹⁵ a ritkaság ellenére viszont éppúgy kimutathatók a *-va/-ve* végű változatok is:

- (126) 1919: *Azért a politikai tanácskozás, melyen reggelre **virradva** részt kell vennie [...] se nem izgatja, se nem érdekli többé* (MTSZ)
- (127) *Eleinte még mulattatott is a helyzet romantikája. De ahogy **esteledve** az árnyak nőni kezdtek, a délutáni esőtől fülledt levegőjű, nedves lombok függőnye pedig csak nem akart ritkulni: valami különös, szorongó érzés fogott el.* (MNSZ2)
- (128) *Erős dajkám ki **esteledve** kész bizton kész az új szerepre s pislákoló szememre nézve majd fölvesz karja bölcsejébe fölvesz haját arcomra szórja s fülembe zsondul altatója.* (MNSZ2)
- (129) **Beesteledve** nos fokozódott a hangulat (MNSZ2)
- (130) *Elmúlt éjfél, ilyen késői órában, **hajnalodva** tárgyaljuk ezt a törvényt.* (MNSZ2)
- (131) *szombatról vasárnapra **virradva** akár mínusz 5 fok is lehet.* (MNSZ2)
- (132) *S **reggelre virradva** mindenki (kivéve természetesen a Gróf urat) egészben ébredt* (MNSZ2)

6.7.2. Aktuális diskurzusfunkciók

Az **időviszonyításnál** maradván, az igéétől különböző nem hangzó alany kevésbé specifikus igecsoportokra is érvényes lehet:

- (133) 1836: *Tordai most bizonyossá lőn, [...] a vele veszélyben osztozott szép nőt pedig nőjének hívé. A lakásra **érkezve** rémület, és zavar tölté be az egész házat. Orvosok jelentek meg, a megmentettek veszedelmén kívül levén, Tordai elhagyá őket* (MTSZ)

¹⁵ Példák *-ván/-vén* képzős változattal: 1862: *Már jóformán **beesteledvén**, a küszöbön megbotlék vala* (MTSZ); 1900: *Különös szokásai közé tartozott, hogy **beesteledvén**, a billiárd-szobában szereti leskelődve a gyerekeket ijesztgetni* (MTSZ); *A nemzetes asszony írni-olvasni sem tudott. Zsémbelt a költőfejedellemmel, ha **esteledvén** gyertyát gyújtani és verset irogatni szottyant kedve* (MNSZ2); *Harmat frissít perceket, **Hajnalodván** megpihenjünk, ég könnyével keveredjünk* (MNSZ2).

A közelmúltban is jellemző az időhatározói funkciókban megjelenő nem hangzó, de saját alany. Ez a funkció hagyományosan több altípusra is osztható (előidejűség: 'miután', egyidejűség: 'mialatt, miközben'), egy részük azonban nem válik el élesen (érintkező előidejűség: 'amint'):

- (134) *egy kisebb könyvesboltba belépve, mellbe vágott az eladó kérdése*
(MNSZ2)
- (135) *A Szentháromság térre érkezte a romantikus utazás véget ért*
(MNSZ2)
- (136) *A halashoz érkezte természetesen megcsap a halszag* (MNSZ2)
- (137) *A galériába belépve azonban rögtön meglepetés fogadott*
(MNSZ2)
- (138) *A hercegség felé közeledve már lúz gyöngyözi a tanácsos homlokát*
(MNSZ2)
- (139) *Pestre érkezte már várt minket a nyugati cég megbízottja*
(MNSZ2)
- (140) *Az étteremből távozva a kapunál rózsavizet öntenek a vendég tenyerébe*
(MNSZ2)
- (141) *A kapun belépve a régi épületek látványa azt sugallta [...]*
(MNSZ2)

Az alany referense a folytatásban explicite is megjelenhet valamilyen formában, például tárgyként vagy birtokviszony részeként: (138) *közeledve – a tanácsos* [homlokát]. A kikövetkeztethető referens eltérő esetű is lehet a folytatásban: (133) *belépve 'én' – mellbe vágott 'engem'*, (139) *érkezte 'mi' – minket*.

A komplex **idő–feltétel** még a 20. század elején is jellegzetes a *-ván/-vén* képzős változattal egyes szövegtípusokban, nem ritkán explicit, sőt saját alannyal (pl. *Ez meglévén, ez megtörténvén* stb., ld. még Varga 2019). Nem példátlan, hogy egy mondaton belül váltakozik a kétféle képzőváltozat, ezáltal funkciómegoszlást jelezve: a *melegítve* inkább idő / mód 'amikor/ ahogy melegítjük' általános alannyal, az *elérvén* pedig idő/feltétel, specifikus alannyal:

- (142) *A vegyületet melegítve a Curie-hőmérsékletét elérvén* ['ha / amikor eléri a vegyület'] *tércentrált köbös kristályszerkezetű módosulattá alakul át*
(MNSZ2)

Specifikus nem hangzó saját alany referense is megjelenhet a folytatásban, ugyancsak eltérő esetben kerülve ('a szegényebb, egyszerűbb emberek / ök' – 'nekik', illetve 'főtitkár / ő' – 'őt'):

(143) *a polgárokon látott ruha minden korban eszménye volt a szegényebb, egyszerűbb embereknek. Ilyeneket **hordva** az az illúziójuk támadt, hogy valamelyest emelkedtek a társadalmi ranglétrán* (MNSZ2)

(144) [...] *főtitkára súlyos szívbeteg, de hazájába **belépve** azonnal hatósági őrizet alá helyeznék* (MNSZ2)

A folytatásban a specifikus referensű névmási alany is megjelenhet:

(145) *A megye összes kiskorú lakosságára **vetítve** ez 1,25 százalékos arány* (MNSZ2)

(146) *Csupa olyan történet, melyeknek alapjait ismerjük, de az amerikai XX. században **megjelenítve mindez** egyszerre mókás és varázslatos* (MNSZ2)

Mindkét példára igaz az, hogy az *ez*, *mindez* referense implicite az igenes tagmondatnak is bővítménye – eltérő mondatbeli szerepben, vö. (145) 'ha a lakosságra vetítjük ezt', illetve (146) 'ha megjelenítjük mindezt'.

6.7.3. Általános alany és eseményt jelölő referens

A közelmúlt feltételes jelentéstartalmú, **általános alanyú** igenes szerkezetein belül megkülönböztethetők azok az elemek, amelyeknek szófaji státusa is kettős vagy vitatható. Az angolban és a franciában egyrészt a beszédaktust módosító, jellemző szerkezetek számítanak ide, *to consider / considering*, valamint a feltételes olvasatú már említett *tekintve, jól meggondolva, viselkedéséből ítélve* intratextuális reflexiók (Duffley – Dion-Girardeau 2015). A magyar adatok egy része esetében felmerül, hogy lexikalizálódtak-e, azaz átestek-e szófajváltáson (vö. H. Molnár 1968: 63–64; Lengyel 1989: 189) – a találatok más része ugyanakkor az általános alany ellenére is igenévnak tekinthető. Az angol megfelelők egy részére úgynevezett „dummy subject” (általános névmási alany) jellemző (*Driving at a speed of X, it is not easy to...*, Duffley – Dion-Girardeau 2015). A magyarban a névmási alany el is hagyható, illetve más módon, névmás nélkül is kifejezhető az általános alany (vö. *egyszerű* [dolog]):

(147) *Őrült hajtás a villamospályán, a helyszínre **érkezve** viszont már nem olyan egyszerű a lakásba jutni* (MNSZ2)

A tárgyalt diskurzusfunkciók közül az idő-feltétel kifejezésekor kap talán a legnagyobb teret az általános, nem hangzó alany; részben ezáltal, részben a *-va/-ve* végződés preferálásával összefüggésben a szerkezetek gyakran inkább nemfinitnek hatnak, ld. a (147) példa. Más esetekben a feltételesség funkcióját az igés változattal való közvetlen váltakozás is igazolja, mindkét esetben implicit saját alanyú, általános referenssel:

- (148) *egy számítógép monitorán **megnyitva** a képeket azok leginkább egy akvarell festményhez hasonlítanak, **ha** pedig egy kicsit is rájuk **na-gyítunk** [...]* (MNSZ2)

A (148) példa emellett azt is mutatja, hogy továbbra is lehetősége van az igeneves és az igés tagmondat közös bővítményei közötti koreferenciára (*képeket – azok*, ld. lentebb is), így az igeneves szerkezet viszonylag függetlennek tekinthető. Az implicit saját alanyt tekintve a feltételes funkcióban különösen jellemző az általános vagy akként megfogalmazott alany (mindkét képzőváltozattal):

- (149) *A szintelítettség csúszkát kissé balra **húzva** a színek inkább a kékek/lilák irányába változnak* (MNSZ2)
- (150) *[...] játékidéje iszonyatosan rövid (emiatt nem meglepő, hogy az Oscar-jelölés elmaradt), de pusztán a szemébe **nézve** összefacsarodik a szívünk* (MNSZ2)
- (151) *Az első kategória díjcsomagjait **választva** bizonyos időközönként kell fizetnünk az összesített díjat* (MNSZ2)
- (152) *A szőlő magjait **kipréselve** azokból igen finom, nagyon halvány, szinte semleges ízű olaj nyerhető* (MNSZ2)

Az implicit alany referense eltérő esetben is megjelenhet (*választva* 'mi' – *kell fizetnünk* 'nekünk'). Nem példátlan az sem, hogy a kontextus alapján nagyon is specifikus alany – az elbeszélői én 'engem'-je helyett *az ember-ként* – személytelenítve jelenik meg:

- (153) *A dübörgő forgalomtól hangos Károlyi Mihály utcáról **belépve** az **embert** meglepi a csönd* (MNSZ2)
- (154) *az **embert** megdöbbsentette néha, ha a lakásba **belépve** a gépek váratlanul beindultak* (MNSZ2)

Az MNSZ2 korpuszában mind a *-ván/-vén*, mind a *-va/-ve* változatot tekintve a következményes-következtető szerepű ige-*nevek teszi ki a legnagyobb arányt* (a szépirodalmi alkorpuszt leszámítva, ld. még Varga 2020). Ilyenkor a referens kifejezetten speciális, mivel nem az előzményben megjelenő alany, hanem az előzmény egésze tölti be ezt a szerepet **eseményként**. Az alábbi esetekben tehát nem pusztán ’ő adott hírt’, hanem azáltal adott hírt, hogy / ahogy alkotott (155). Nem a *membrán* önmagában az, ami *fittyet hány* látszólag a fizika törvényeinek (157), hanem az az esemény nem illeszkedik bele a fizika törvényeibe látszólag, az okoz fejtörést, hogy a membrán vonzásból taszításba vált át, és miért történhet ez (a *fittyet hány* külső nézőpontból mutatja be ezt az eseményt, akaratlagos cselekvőt implikálva, ami ezúttal nincs). Az eseményre referálást hangsúlyossá teheti az opcionálisan megjelenő *így, ezzel, ezáltal* is (ld. 158):

(155) *ha olykor emberileg érthető letargiával is, de alkotott, **hírt adván** élte alakulásáról* (MNSZ2)

(156) *ellenpéldaként nevek tucatja sorolható fel, **bizonyítván**, hogy az úgynevezett kis nyelveken alkotók is lehetnek díjra érdemesek* (MNSZ2)

(157) *Eleinte némi fejtörést okozott, miért váltott át a membrán vonzásból taszításba, látszólag **fittyet hányva** a fizikai törvényeinek* (MNSZ2)

(158) *a köznapi önéletrajzot költészetté zenésítik. Különös távlatot **adva** ezáltal az egész műnek* (MNSZ2)

A (156)-os példa egyúttal azt is mutatja, hogy az eseményre referáló ige-*nevet megelőző tagmondat személytelenül megfogalmazott főmondat is lehet* (vö. *sorolható fel*) – ilyenkor még kevésbé feltételezhetünk közvetlen referensfolytonosságot. Következményes-következtető jelentéstartalom kifejezésekor az ige-*név -va/-ve képzős változata esetében is kimutatható explicit saját alany* (a korpuszban – célzott keresés híján – szórványos előfordulással). További sajátosságuk, hogy a szövegelőzményhez képest a referens nem kifejezetten saját, inkább szinonim módon újraemlített formában (*feszültség – hőenergia*, illetve *párt – párt*) fordul elő:

(159) [...] *egészen addig, míg a felgyülemlett feszültség egy ponton vulkáni kitérések formájában levezetődik, így **távozva** a „fölös” **hőenergia*** (MNSZ2)

(160) [...] *A WASG és a Baloldali Párt.PDS 2007. június 16-án összeolvadt, így megalakulva a Baloldali Párt.* (MNSZ2)

A következményes-következtető funkció lexikai korlát nélkül megfigyelhető, de legalábbis az igetövek tág köréből képezhető ilyen jelentéstartalmú igenév (részletesen ld. Varga 2020).

A fentiekben különféle kontextusait láthattuk annak, hogy a közelmúltban, napjainkban a határozói igeneves tagmondatok egyaránt kimutathatók explicit és implicit saját alannyal, illetve az igenévhez tartozhat az igével egyező, folytatásos explicit alany – ha a hangzó változatok ritkábbá is váltak. Egyes funkciók mindkét képzőváltozattal rendszeresen használatosak (következmény, idő), mások inkább a *-va/-ve* végű igenévvel preferáltak az MNSZ2 mintái alapján (feltétel), ugyanakkor a kevésbé hagyományos funkciók, mint az okság vagy a mellékkörülmény, inkább a *-ván/-vén* képzős igenevekre jellemzők.

Részben a funkciókkal való összevetés, részben pedig az olyan szempontok, mint a bővítmények közötti koreferencia vagy akár az igeneves tagmondat hátravetett helyzete, a finitebb jellegű használatok lehetőségére engednek következtetni – ennek jele lehet a saját, akár explicit alany is. Ezeket – úgy is, mint lehetséges pragmatikai motivációkat – a további kutatás szempontjából is érdemes lesz figyelembe venni.

7. Hová tartozik az explicit alany – az adatok tükrében?

A történeti és közelmúltbeli, jelenkori adatok alapján az igeneves tagmondatokat legalább a 19. század közepéig nem, vagy kevésbé érintették azok a változások, amelyeket a szakirodalom egy része az ómagyar korszakot követő időszakra feltételezett. Az igeneves szerkezet továbbra is rendelkezik olyan lehetőségekkel, amelyeket nem tartottak jellemzőnek az újabb időszakokra (É. Kiss 2002, 2014). Még a közelmúltbeli, jelenkori előfordulások is arra engednek következtetni, hogy a fent idézett használatok legtöbbször, ha ritkult is, nem szorult vissza teljesen.¹⁶ Emellett körkörösnek bizonyult az alanytalan igékkal kapcsolatos érv arra nézve, hogy a *-va/-ve* végű igeneveknek lehet-e az igéttől eltérő alanya (Komlósy 1992; Sárík

¹⁶ A kapcsolatos mellérendelés igen, ugyanakkor továbbra is mutatkoznak olyan kontextusok, amelyekben a mellérendelés-alárendelés határai átértékelődhetnek, ilyen például a következményes-következtető viszony, vagy épp a kifejtő-specifikáló, de akár a mellékkörülményként azonosítható funkciók is.

1998; újabban Georgieva 2017). A beszélői attitűd megjelenése mellett pedig számos további kontextusban lehet nem hangzó saját alanya az igenes tagmondatoknak.

Kérdés tehát, hogy az elméleti megállapítások hogyan értékelhetők át az adatok alapján. Problematikus például annak az általánosítása, hogy a tagmondatok egyes bővítményei közötti koreferenciát kihelyezésnek kell tekinteni (Georgieva 2017: 61):

- (161) 1771: *Némelly nehézkes asszonyok látván a' meg-sententziáztatott embernek fejét vétettni, ōk is osztán fejetlen gyermekeket szültek*
(Csapó, Ispotály 27, idézi: Gugán 2006: 72)

Azt, hogy ez a minta nem feltétlenül volt általános a korszakban (vö. Georgieva 2017: 60), jó néhány példa cáfolja a teljesség igénye nélkül is (6.3; ld. még Varga 2019). Ezzel együtt megvizsgálandó, hogy a balra kihelyezés és a megszakított olvasat esetével állunk-e szemben (a [161] példa alapján 'némely nehézkes asszonyok, ōk is'). Így értelmezve az igenév és néhány bővítménye beékelődik az igés tagmondatba, kivéve az alanyt. E felfogásban tehát háromszor lenne azonosítva a referens a szerkezetben, beleértve az igenévhez „odaértett”, de nem hangzó névmást (kérdés, hogy pragmatikailag mennyire motivált ez a fajta redundancia).

Kihelyezéskor, azaz **megszakított olvasat** esetén az adott mondat-összetevő a rá jellemző pozíciója helyett jelenik meg a mondat élén – az alany azonban a magyarban a mondat elején is megszokott, jellemző pozícióban van. Míg a funkcionális tipológiai leírás szerint a felidéző névmás csak bizonyos szigorú szórendű nyelvek esetében implicit (Lambrecht 2001: 1056–1057), a pragmatikai motiváció és a kanonikus olvasathoz képest megfigyelhető eltérés pedig a kontraszt kifejezésében ragadható meg (Lambrecht 2001: 1050, 1074), addig a formális leírás e szempontok egyikehez sem ragaszkodik (újabbán ld. Szűcs 2017 és hivatkozásai).

Az utóbbi megközelítésben a hanglejtés számít leginkább fogódzónak a kétféle olvasat elkülönítéséhez (lásd még Georgieva 2017). Történeti, írott anyagon azonban a prozodiával kapcsolatos információk nem érhetők el, s mivel nem kérhetők számon, pusztán ennek alapján a kanonikus olvasatok sem tekinthetők kizártnak, azaz legalább az olvasat kétértelműsége fenntartható. Ugyanígy a **központosítás**, bár jelezheti a megnyilatkozó tagolási szándékát, nem számít biztos fogódzónak – jóllehet ha szerepel, például kanonikus olvasatot jelölve, kevésbé indokolt az ellenkezőjét kiolvasni belőle. A korábbi forrásokra nézve általánosabbnak tűnik a közbeékelés

nélküli szerkesztésmód: *X megérkezvén az irodába, odament az asztalához*, míg az újabb adatok hasonlóan jellemzőnek mutatják a beékelt, megszakított szerkesztést: *X, megérkezvén az irodába, odament az asztalához*. Az sem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem egyfajta átértékelődés zajlott, zajlik-e a kanonikus sorrendről a beékeléses változat irányába. Vizsgálatot igényel tehát, hogy a megszakított sorrendű értelmezést, avagy a balra kihelyezést írásban – mögöttes szerkezetet és műveleteket nem feltételezve – pusztán a látható elemek alapján általánosíthatjuk-e, illetőleg milyen fogódzók által győződhetünk meg arról, hogy mely bővítmények tartoznak az igenévhez, és melyek nem.

A kihelyezett olvasat alapvetően egyszerű mondatok bővítményeit érinti (vö. Georgieva 2017 példája: *János az / ő nem jött el*), legfeljebb vonatkozó névmási alárendelés ékelődhet a kihelyezett elem és a felidéző névmás közé, egy ilyen tagmondat azonban lehet eltérő alanyú is, például: *János, akit mindenki várt, ő nem jött el* – ekkor még kevésbé tűnik élesnek a határ a bővítmények közötti koreferencia és a kihelyezés között. Az igeneves szerkezeteket tartalmazó mondat ugyanakkor szükségszerűen összetett, alapvetően határozói viszonyt jelölve, de akár kapcsolatos mellérendelés részeként is – az utóbbi nem teszi lehetővé a kihelyezett olvasatot olyankor sem, ha az ígés és az igeneves tagmondat alanyának referense egyezik (ld. 6.1–2).

Szintén felmerül, hogy a **felidéző névmásnak** közvetlenül a kihelyezett elem mellett kell lennie, legalábbis az attól való elválasztás rontja a mondat megítélését, így a (*némely nehézkes asszonyok, ők is* példa eleve a kihelyezés egy speciális esete lenne, vö. Szűcs 2017: 84). Számos példa van továbbá arra, hogy az elől álló elemmel koreferens névmás **eltérő esetben** is megjelenhetett a folytatásban (nem alanyi szerepben), ez viszont a kanonikus olvasat melletti érvnek tekinthető (ld. pl. 6.3; 6.6; 6.7).

Ha Csapó 1771-es írásának tágabb kontextusát felidézzük, a (161) példához hasonló szerkezeteket látunk – a felidéző névmásokat leszámítva:

(162) 1771: *egy Nagyságos Asszony az ebet igen meg-tsudálván, olyan fejű gyermeket szült. [...] egy Nemes Asszony a' lótúl meg-ijjedvén, ló-szájú gyermeket szült; [...] az terhes asszony nap meg-fogyatkozását az égen látta, 's olyan gyermeket szült*

(Csapó, Ispotály 27)

Nem zárható ugyanakkor ki, hogy a történeti forrásokban az elől álló mellékmondat helyzetéből adódóan preferálhatta az explicit alanyt a főmondatéval megegyező referens esetén is. Ehhez a finit megfelelés kínálhat támpontokat, például:

- (163) 1721: [*és azértis mindenkor raja gyanakodtak*] **mivel a !gyermeik**
[= gyermekei] *mind meg haltak, még kerestsiget sem irhettek*
(Bosz. 114.)
- (164) 1733: *mellyet midőn az Leány meg látot, mondotta a Fatensnek ez
rosz Boszorkány aszszony* (Bosz. 272.)
- (165) 1740: **minekutánna a férje Kaszás György egy öreg szürt vett
volna Forgo Ilonatul, annak az árrábul ötven pénznel ados maradott**
(Bosz. 276.)
- (166) 1741: *a gyanóság ugyan ezen most nevezett aszszonra vagyon, de
mivel a fatens a fenegetist nem hallotta, semmi bizonyost ezeránt
nem tud mondani* (Bosz. 277.)
- (167) 1753: *midőn az fatens otthon volt, eczer sem látta, hogy Korsósné
az felesége Agyának fel vetésére oda jött volna,* (Bosz. 348)
- (168) 1771: *melyet midőn az emlitet Asszony el készítet vólna, a Nemes
Istvánnénak azt mondotta* (Bosz. 512.)

Jóllehet a kérdéskör további, rendszeresebb vizsgálatot igényel, beleértve, hogy információszerkezeti okokkal vagy valamilyen öröklött szórendi mintával magyarázható a jelenség, az eddigi példák alapján többé-kevésbé általános lehetett a mellékmondatban szereplő explicit alany – akár nemfinit megfelelő esetén is.

Fentebb számos példa volt rá, hogy az igeneves tagmondatnak saját explicit alanya lehetett olyankor is, ha a tagolás **kanonikus** maradt (ld. 6. pont). Az igeneves tagmondat határát éppúgy kijelölhetik explicit elemek, például az *is*, vagy a referens az alanytól eltérő esetben újraemlítve, mint ahogy a sorrendi jellemzők is (az igenevet követő alany, vagy az igés tagmondatot követő igeneves szerkezet – ilyenkor jellemzően nincs ige, amelyhez az explicit alany tartozhatna). Ezek alapján a folytatással egyező alany esetén is joggal feltételezhetünk kanonikus olvasatot, de legalábbis azt, hogy a megszakított szerkesztésmód nem volt általános vagy kizárólagos.

Az sem nyilvánvaló, hogy kihelyezett olvasatról lehet-e szó akkor, ha az említések különböznek a határozottságot tekintve (már a *némely nehézkes asszonyok – űk* esetében is) – legalábbis specifikus referens esetén és nem kontrasztív használatban (ld. még Szűcs 2017: 93), szemben a generikus / általános alanyal kontrasztív értelmezésben (*Egy kisgyerek, az ne mászkáljon este egyedül*), ahol elfogadható a kihelyezés, hiszen az *az* továbbra is kategóriára referál.¹⁷ Több példa idézhető ugyanis arra, hogy az igenév közelében határozatlan a lexikális, specifikus referensű alany, míg a folytatásban a névmási újraemlítés határozottként szerepel:

(169) 1691–1696: *Hallotta Vecsési Péter szájából hogy az orvosságot ugy tanulta, hogy a mezőn eleiben **menvén egy valami ember az** tanította reá* (Bosz. 187.)

(170) 1704: *De ma harmad napja **érkezvén meg** Tömösvárrul **embereim, azok** sok nem jót hoztak* (Kár. 26.)

(171) 1771: *Dajkája **lévén** [’ha dajkája van’, tudniillik a gyógyítandó gyermeknek], **tehát az**[= ő, a dajka] **igyék más fött vizet*** (Csapó, Ispótyály 30)

A fenti részletekre jellemző „új, kevésbé határozott” → „ismert, határozott” referensek, cselekvők folytonossága természetes és motivált, így azonban nem értelmezhetők egy szerkezetként, csak két különböző említésként. Egy további esetben a beszélőhöz való lehorgonyzás miatt határozottabbnak tűnik az első említés, az *egy* azonban ezt részben felfüggeszti (vö. *láttak egy inast, láttak egy Jancsi nevű inast* vs. *látták egy Jancsi nevű inasomat*):

(172) 1710 e.: ***egy Jancsi nevű inasom jövén le a patakon utánam, az is olyan bolond, véletlenül leesék utánam*** (Bethlen Miklós 274)

Az utóbbi példánál a kihelyezésként értelmezést az sem támogatja, hogy az „*az is olyan bolond*” nem a szövegelőzményre, hanem a folytatásra, a leesésre reflektáló megjegyzés, épp a két összetartozó tagmondat közé ékelődve („*jövén le* ’miközben / ahogy jött le’ a patakon utánam, véletlenül *leesék* utánam”), vagy pedig külön alárendelést vált ki a megjegyzés („*az is olyan bolond, hogy véletlenül leesék utánam*”), így a „*jövén le*” tagmondat a sorrendi mintát tartva folytatás nélkül marad.

¹⁷ Az idézett példa az egyik lektoromtól származik, megjegyzését ezúton is köszönöm.

Ahogy arról szó volt, a kihelyezett olvasat implikálhat kontrasztot, de ez nem szükségszerű jellemzője, illetőleg a kanonikus olvasat is jelölhet kontrasztot. Eszerint a *János nem jött el* és a *János az / ő nem jött el* között nincs **pragmatikai különbség** – megfelelő prozodiával ejtve (a kontrasztot tartalmazó és nem tartalmazó változatot ugyanakkor a kontextus és a beszélői szándék ismerete nélkül problematikus elkülöníteni, Szűcs 2017 és hivatkozásai). Mégis vitathatónak tűnik – mögöttes műveleteket nem feltételezve –, hogy a kihelyezett olvasat pusztá tényközlést fejezzen ki anélkül, hogy implikálna valamiféle kontrasztot, elvárást, ami nem teljesül, vagy egyéb tartalmi többletet (a kontextus ismerete nélkül is). Ezzel szemben a kanonikus olvasatnak alapvető funkciója a semleges tényközlés – a kontextus és további fogódzók alapján természetesen további tartalmak, attitűdök is hozzáképzélhetők.

Ha a megszakított értelmezést általánosnak tekintenénk akár csak az igeneves tagmondatok esetében is, akkor azok nem fejezhetnek ki pusztá tényközlést – a példák alapján azonban ez nem érvényesül. Az igeneves tagmondatokra nézve tehát a kihelyezett olvasat több szempontból sem általánosítható, így az explicit, de nem saját alany hovatarozása legalábbis kétértelmű marad, mindenesetre történetileg rendszeresnek bizonyul az elől álló mellékmondat explicit alanya, napjainkban pedig lehetőség van arra, hogy az igeneves tagmondat alanyának referense eltérő esettel újraemlítve jelenjen meg a folytatásban (ld. 6.3), ami a kanonikus, megszakítás nélküli olvasatot támogatja.

8. Összegzés

A 16–21. századi adatok rendszeresnek mutatják a határozói igenév explicit lexikális vagy névmási, valamint a nem hangzó saját alanyának megjelenését. Emellett a *-ván/-vén* képzős igenév bármely számú és személyű alannyal kimutatható, az explicit névmási alany nem példátlan – még *-va/-ve* képzős változat esetén sem. Ugyancsak jellemző volt az igeneves tagmondat bővítményeinek újraemlítése a szövegkörnyezetben, a referens pedig az igeneves előzményhez képest eltérő esetben (azaz nem alanyi szerepben) is lehetett. Ez arra enged következtetni, hogy az igeneves mellékmondatban is szerepelhet explicit alany (ahogy más nyelvek nemfinit tagmondatai esetében is).

A tárgyalt szerkezeti jellemzők napjainkra sem szorultak teljesen vissza. Az igeneves tagmondatokat érintő változások tehát továbbra is zajlanak, méghozzá olyan módon, hogy a ritkaság egyelőre viszonylag kis

mértékben befolyásolja annak a lehetőségét, hogy a referensfolytonosság kevésbé kiszámítható legyen – sőt, a *-va/-ve* képzős variánssal akár motíváltabbá is válhat (főként feltételes jelentéstartalommal). A korpuszadatok ugyanakkor célzott lekérdezések híján szűrt mintavételekből származnak, így egyes megoldások rendszeressége további vizsgálatot igényel, jóllehet az idézett példák sem tekinthetők automatikusan és mindenki számára agrammatikusnak.

Az igeneves szerkezet aktuális funkciója – elsősorban a komplex időbeli és oksági viszonyok (beleértve az azokra épülő feltételességet, következményt) – és az ahhoz kapcsolódó pozíció egyaránt motiválhatja a saját alany megjelenését a szerkezetben. Mind a saját alany, mind a bővítmények közötti koreferencia az igeneves tagmondat viszonylagos függetlenségét, többé-kevésbé finit jellegét támaszthatja alá (változásként részletebben ld. Varga 2022).

A tagmondatsorrendet és az igenévvvel szomszédos alany lehetőségét tekintve a kihelyezett értelmezés legfeljebb váltakozik a kanonikus sorrenddel, de nem általánosítható – az igeneves szerkezetnek ugyanakkor beékelve is lehet saját alanya.

A kutatás számos tekintetben folytatható és folytatandó; különösen a 19. század végének és a 20. század elejének nyelvhasználata igényel feltárást, elsősorban a *-ván/-vén* visszaszorulását és a *-va/-ve* térnyerését tekintve, ahogy vizsgálandó a közelmúltban a *-ván/-vén* és a *-va/-ve* igenevek variációjának regiszter szerinti megoszlása is.

Források

- Bethlen Gábor = Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése [1620–1621]. Közli: Szabó Károly. Magyar Történelmi Tár 1879: 200–218.
- Bethlen Kata = Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. Közreadó: Papp Miklós. Stein J., Kolozsvár, 1881.
- Bethlen Miklós = Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta: Szalay László. Heckenast, Pest, 1858–1860
- Csapó József (1771), Kis gyermekek isputálja. Nagykároly. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_33_Csapo_Kis_gyermekek/?pg=0&layout=s
- Garnett, David (1932), A róka-asszony (Lady into fox. Déry Tibor fordítása). In: Előjáték. Huszadik századi angol kisregények (Válogatta: Osztovits Levente). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1969. 215–270.
- Károlyi Sándor = Károlyi Sándor gróf önéletírása és naplójegyzetei. Közreadja: Szalay László. Heckenast, Pest, 1865.

- Komáromy Csipkés György (1655), *A magyar nyelv magyarázata = Hungaria illustrata*. Fordító C. Vladár Zsuzsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, Budapest, 2008.
- MBF 4. = A magyarországi boszorkányság forrásai 1–4. Szerk. Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár <http://corpus.nyud.hu/mnsz/>
- MTSZ = Magyar történeti szövegtár http://clara.nyud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Ráday = Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. Kiadta: Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955; II. 1707–1708. Kiadta: Benda Kálmán – Maksay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Régi magyar levelestár 16–17. század. Sajtó alá rendezte (Tolnai Gábor –) Hargittay Emil. Magvető, Budapest, 1981.
- Szabács Viadala = Imre Samu (1958), *A Szabács Viadala*. Budapest. 18–21.
- Szentmihályi Mihály (1791), *Házi orvosságok*. Vác. (Reprint: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2015.)
- Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeállító: Font Zsuzsa. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1989.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nyud.hu/>

Irodalom

- Bartos, Huba (2009), The syntax of Hungarian *-va* adverbial participles: A single affix with variable merge-in locations. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Adverbs and adverbial adjuncts on the interfaces*. Mouton de Gruyter, Berlin. 75–102.
- Bouzada-Jaboïs, Carla – Perez-Guerra, Javier (2016), Towards a unified constructional characterisation of the nonfinite periphery. On verbal free adjuncts and absolutes in English. In: Kaltenböck, G. – Keizer, E. – Lohmann, A. (eds), *Outside the clause. Form and function of extra-clause constructions*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 177–202.
- Cristofaro, Sonia (2007), Deconstructing categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: Nikolaeva, Irina (ed.), *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford University Press, Oxford. 91–115.
- Dömötör Adrienne (2006), Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. JATE, Szeged. 37–45.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiütérés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Duffley, Patrick – Dion-Girardeau, Samuel (2015), Controll infree adjuncts in English and French: a corpus-based semantico-pragmatic account. In: Höglund, Mikko – Rickman, Paul – Rudanko, Juhani – Havu, Jukka (eds), *Perspectives on complementation: structure, variation and boundaries*. Palgrave – Macmillan, Basingstoke. 227–48.

- Georgieva, Ekaterina (2017), A nem véges mellékmondatokról: a magyar *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek elemzése finnugor és törökségi nyelvek adatainak tükrében. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.), *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. JATEPress Kiadó, Szeged. 55–69.
- Givón, Talmy (2016), Nominalization and re-finitization. In: Chamoreau, C. – Estrada-Fernandez, Z. (eds), *Finiteness and nominalization*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 271–295.
- Gugán, Katalin (2002), Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 23–49.
- Gugán Katalin (2006), A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin (2007), Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- Gugán Katalin (2015), Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörelő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53.
- Haader Lea (2004), Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Horváth László (1991), Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor (1956), Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2014), Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik-fókusz-V-X*' szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 14–33.
- Komlósy András (1992), Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Kortmann, Bernd (1995), Adverbial participial clauses in English. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 189–237.
- Lambrecht, Knud (2001), Dislocation. In: Haspelmath, Martin et al. (ed.), *Language typology and language universals 2*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1050–1077.
- Lengyel Klára (1989), Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rác Endre (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.
- H. Molnár Ilona (1968), Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nedjalkov, Vladimir (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter. 97–136.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint (2014), The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC*. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf
- Sárik Pál (1998), A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* 96: 423–426.
- Sass Bálint (2017), Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. SZTE, Szeged*. 267–277.
- Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (2011), Reference and anaphora. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal R. (eds), *Foundations of pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 347–372.
- Sebestyén Árpád (1965), *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szűcs Péter (2017), „Balra kihelyezések” a magyarban. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged*. 81–100.
- Varga Mónika (2014), Másnapra kelvén – tudniillik az idő. *Magyar Nyelv* 110: 73–85.
- Varga Mónika (2019), *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. PhD-értekezés. Budapest.
- Varga Mónika (2020), Funkcionális variáció és átmenetiség a határozói igenevek köréből – számolva a következményekkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 7/1: 75–98.
- Varga Mónika (2021), Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések* 169. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–175.
- Varga Mónika (2022), Kontextualizáció és variáció az összetett mondatokban – a határozói igenevek esete. Kézirat, várható megjelenés: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.), *A magyar mondat és kontextuális szerkezete*.
- Velcsov Mártonné (1957), Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.